

Politisk kultur, regimetype og folkemord

En studie av Jugoslavias sammenbrudd og menneskerettighetsbruddene i Bosnia-Herzegovina

Grobunn, forløp og virkninger

Ida Waal

Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Institutt for statsvitenskap

UNIVERSITETET I OSLO

Oktober 2005

Forord

Det som ofte har virket som en akademisk reise uten ende, har nå faktisk tatt slutt!

Arbeidet med hovedoppgaven har vært en lang prosess som til tider har vært strevsom, men som også har vært lærerik og inspirerende. Jeg har fått god innsikt i det valgt tema, og ikke minst i mine egne evner og begrensninger. Den erfaringen som arbeidet har gitt meg, er noe jeg ikke ville vært foruten. I denne prosessen har min veileder Bernt Hagtvet vært en stor inspirasjonskilde når interessen har dalt og en uunnværlig kilde til masse viktig informasjon og tanker. At det fantes så mange bøker ”man bare må lese” viste jeg ikke!

I tillegg vil jeg takke for gode innspill fra Steinar Bryn ved Nansen instituttet, journalist Dag Halvorsen og Helge Waal. Takker også Øyvind Sæbø for den siste viktige korrekturen. Dessuten vil jeg takke alle mine medstudenter i 9 etasje for å ha gitt meg et sosialt liv!

Så etter mange år på Universitetet i Oslo sjekker jeg nå ut og takker for meg!

Oslo, oktober 2005

Ida Waal

Innhold

Forord	2
INNHold	3
1. INNLEDNING	6
1.1 Tema og problemstilling	6
1.2 Begrensninger	8
1.3 Metode	9
Metodologisk tilnærming	9
Kilder og data	10
Validitet og reliabilitet	10
1.4 Oppgavestruktur	13
2. FOLKEMORD	15
2.1 Begrepet.....	15
Internasjonal lov	15
Begrepsdiskusjon	16
2.2 Folkemord – en spesifikk type konflikt	21
Folkemord - en internasjonal forbrytelse	21
Folkemord som prosess.....	23
2.3 Typer folkemord.....	24
Kategorisering	24
Folkemord i det tjuende århundre	28
Felleselementer.....	30
2.4 Utviklingen i Bosnia-Herzegovina.....	38
Etnisk rensing versus folkemord	38
Fra etnisk rensende ideologi til ideologi om folkemord.....	39
3. POLITISK KULTURTEORI	42

Bakgrunn	42
Kjernebegrep	42
Bruksområdet	42
3.1 Civic Culture-retningen	43
Definisjon av politisk kultur	43
Den demokratiske borgerkultur – Civic Culture	43
Kritikk	45
3.2 Videreutvikling av funksjonalistisk politisk kulturteori.....	46
Hvordan forklare politisk atferd	46
Endringer i politisk atferd.....	47
Det politiske system og politisk kultur	47
3.3 Typer av politiske kulturer	50
Hvordan måles graden av politisk kultur?.....	50
Former for politiske kulturer og deres tilhørende politiske systemer.....	51
Politiske kulturer i endring	52
3.4 Teoriens bruk i oppgaven	53
4. JUGOSLAVIAS VOLDELIGE SAMMENBRUDD.....	56
4.1 Historie	56
Det ottomanske inntog.....	56
1900-tallet.....	58
4.2 Sammenbruddets faktorer.....	60
Den jugoslaviske identitetsideologi og nasjonspolitikk	60
Samfunnsstruktur og etnisitet	62
Det politiske system	63
Økonomisk nedgang og endret geopolitisk situasjon.....	65
De konservatives kamp mot reformer	66
Slobodan Miloševićs politiske strategi	68
De intellektuelles rolle og nasjonalismen	70
Medias rolle.....	73
4.3 Regimeskifte og den politiske kulturen.....	74
Fra Titos politiske system til autoritær nasjonalisme	74
Befolkningens politiske orienteringer	76
En stagnert demokratisk politisk kultur.....	86
Bosnia-Herzegovina	87

5.	FOLKEMORDET I BOSNIA-HERZEGOVINA	89
5.1	Bakgrunnsfaktorer	89
	Historisk rivalisering	89
	Den bosniske identitet	90
	Forholdet mellom de etniske gruppene	91
5.2	Utløsende faktorer	92
	Krigen i Kroatia.....	92
	Det politiske og militære bosnisk lederskapet.....	94
	Miloševićs støtte og den militære ubalansen.....	96
	Medias rolle.....	98
	Manglende internasjonal intervensjon	99
	Kravet om uavhengighet	101
5.3	Utviklingen i lys av politisk kulturteori.....	102
	Politisk normer og holdninger.....	103
	Manipulering av opprinnelige skillelinjer	105
	Den etnisk rensende nasjonalismens effekt.....	106
	Politisk kulturteori om ideologiens effekt	110
6.	KONKLUSJON	111
	Føderasjonens sammenbrudd og regimeskifte	112
	Utviklingen av en folkemordsprosess	114
	Hvordan kan politisk kulturteori belyse dynamikken i utviklingen?	115
	Mulige svakheter ved teorivalget	118
	Avsluttende betraktninger	119
	KILDELISTE	120
	APPENDIKS	125

1. Innledning

1.1 Tema og problemstilling

"The slogan then was 'never again'. Yet genocide and mass killing have happened again - and have happened before the eyes of us all - in Rwanda, Cambodia, the former Yugoslavia and other parts of the globe." Mary Robinson (internet referanse 2).

På slutten av 1980-tallet opplevde en etter hvert lamslått verden hvordan Jugoslavia gikk gjennom en stadig mer voldelig utvikling. Landet man hittil hadde antatt var en vellykket sosialistisk føderasjon, gikk i oppløsning etterfulgt av en rekke lokale kriger. Utenlandske medier brakte beretninger om og bilder fra de voldelige konfliktene, og dekningen viste økende tegn på masse mord. Da konflikten brøt ut for fullt i Bosnia-Herzegovina ble den etniske rensningen det sentrale temaet, og krigen bar preg av å ha eliminering av folk og deres kultur som hovedelement. Utviklingen kulminerte i de serbiske styrkenes massakre på mer enn 7000 muslimske gutter og menn (internet referanse 9) i den antatt FN-sikrede enklaven Srebrenica. Dette på tross av at den militære lederen, general Ratko Mladić, hadde garantert for deres sikkerhet i forhandlinger med de nederlandske FN-styrkene som hadde ansvaret for området. I ettertid har blant annet FNs generalforsamling erklærte at den etniske rensingen av muslimene utgjør et folkemord i henhold til FNs folkemordskonvensjon á 1948 (internet referanse 5).

Temaet for oppgaven er den utviklingen sammenbruddet tok, og hvordan prosessen endte med en menneskelig katastrofe. Oppgaven tar sikte på å belyse de faktorer i konflikten som berettiger betegnelsen 'folkemordsprosess', og peke på hvilke elementer som utgjorde viktige determinanter for den destruktive utviklingen. Jeg vil forsøke å vise hvordan utviklingen var en prosess som startet med desintegrasjonen av den jugoslaviske føderasjon og som endte i massakren i Srebrenica. En hendelse som fortsatt vekker avsky og harme, nå sist etter at et videoklipp tatt opp av deltakerne i handlingene er blitt vist på fjernsyn både i Serbia og i Europa for øvrig.

Med dette ønsker jeg å vise at grusomhetene i Bosnia-Herzegovina ikke var et gitt resultat grunnet historisk fiendskap og hat særegent for Balkan, men et kumulativt resultat av flere faktorer forut for overgrepene. Oppgavens problemstilling er:

Hva er årsakene til at Jugoslavia falt sammen, og hvorfor endte kampene som fulgte med et folkemord i Bosnia-Herzegovina?

Oppgaven består av to undersøkelsesobjekter. Det ene er sammenbruddet av den jugoslaviske føderasjon og det andre er selve folkemordet. Sammenhengen mellom disse to hendelsene er viktig fordi folkemord generelt er resultatet av en langvarig konfliktprosess, og fordi statskollaps er en vanlig forløper til folkemord (Goldstone, Gurr, Harff m.fl. 2000). Oppgavens undersøkelsesenheter eller avhengige variabel er selve folkemordprosessen. Redegjørelsen for føderasjonens sammenbrudd er med på å belyse de uavhengige variablene i konfliktprosessens utvikling. Jeg ønsker å se på hvorfor selve sammenbruddet av den Jugoslaviske føderasjon ble så voldelig at det endte i et folkemord.

Politisk kulturteori blir brukt som et analytisk redskap. To viktige elementer for å forstå hvorfor oppløsningen av Jugoslavia fikk et slikt voldelig utfall er 1. den interne maktkampen i føderasjonen som følge av både økonomisk og politisk krise, og 2. den ideologiske retorikken med propaganda og dehumanisering som ble trukket inn i politikken. Etter hvert som oppløsningen var et faktum, forsøkte sterke konservative krefter i det kommunistiske partiapparat å sikre sin egen eksistens som politisk og økonomisk elite gjennom å skape nye etnisk homogene politiske enheter. ”Konservativ” betegner i oppgaven motstandere av reformer som ville føre til en liberalisering og demokratisering av føderasjonen, og dermed endringer i de eksisterende maktstrukturene. Denne oppsplittingen av føderasjonen inn i rene etniske grupper innebar å bryte ned ideen om et multikulturelt og samlet jugoslavisk samfunn, en idé som utgjorde selve bærebjelke i den bosniske republikken. Virkemiddelet her var nasjonalistisk ideologi basert på etnisitet. Ideologien skapte en sosial og politisk atmosfære gjennomsyret av mistillit og intoleranse, og formet samfunnets normer og holdninger i tilstrekkelig grad til at et folkemord ble

gjennomførbart. Resultatet var en endring av politisk atferd både i føderasjonen som helhet og Bosnia-Herzegovina. Politisk kulturteori kan være med på å gi en bedre forståelse av denne utviklingen.

1.2 Begrensninger

Fokuset i denne oppgaven er sammenbruddets tilknytning til Bosnia-Herzegovina, og krigen i Kroatia får derfor en overfladisk gjennomgang. Videre begrenser jeg oppgaven til å hovedsakelig se på den serbiske og bosnisk-serbiske politiske, militære og intellektuelle elitens betydning for konflikten. Oppgaven fokuserer på deres ekstremistiske politiske strategier og spesielt effekten av den serbiske etnisk rensende nasjonalismen. Faren er at en slik tilnærming undervurderer betydningen av kroatisk og slovensk nasjonalisme for føderasjonens sammenbrudd. Dessuten utelates betydningen av albansk og kroatisk ekstremisme. På samme måte som serbisk nasjonalisme innholdt ideen om et ”forent stor-Serbia”, forfektet også slovenske og kroatisk ekstreme henholdsvis ideen om et stor-Albania og et stor-Kroatia. Ikke bare bosnisk-serbiske styrker drev etnisk rensing under krigen, også kroatisk og muslimske styrker begikk grusomheter. De 2 millioner flyktninger krigen produserte bestod av mennesker fra alle de tre gruppene i republikken: bosniske kroater, bosniske muslimer og bosniske serbere. Likevel er det overgrepene mot muslimene som utgjør et folkemord i følge internasjonale granskningskommisjoner, og disse handlingene knyttes hovedsakelig til det bosnisk-serbiske militære. Dette kan føre til at oppgaven har en for ensidig fremstilling av ”skyldig og offer”, og dessuten til en noe forenklet redegjørelse for dynamikken mellom de ulike aktørene i konfliktprosessen: republikkene, den føderale regjeringen og internasjonale aktører.

Et annet problem i oppgaven er den tilsynelatende svake sammenhengen mellom de holdningsundersøkelsene jeg har valgt å bruke og selve sammenbruddet. Dette er et spørsmål om relevans som jeg tar opp under punkt 1.3 metode, og som jeg vil diskutere i konklusjonen. Til slutt bør det nevnes at jeg har valgt å bruke FN-konvensjonens definisjon som utgangspunktet for oppgaven. Denne er i dag styrende

---

for forståelsen og bruken av begrepet folkemord. Konvensjonen har vært utsatt for kritikk fordi dens definisjon er relativt snever (ved at den setter spesifikke rammer for folkemord som blant annet utelukker grupper definert ut fra politiske karakteristika), og fordi dens mangler og begrensninger har begrenset dens bruksområde (flere grusomme hendelser faller utenfor konvensjonens virkeområde som for eksempel Stalins masseforfølgelse og drap). På tross av dette er konvensjonen et godt utgangspunkt for en diskusjon om fenomenet folkemord, selv om jeg her opererer med en utvidet versjon. Tidsperspektivet i oppgaven er hovedsakelig begrenset til etter den andre verdenskrig og frem til fredsavtalen i 1996 som endte krigen i Bosnia-Herzegovina, selv om også hendelser fra 1800-tallet er berørt.

1.3 Metode

Metodologisk tilnærming

Oppgaven representerer en blanding av to typer undersøkelser: dels dreier det seg om en fallstudie (case studie), dels er det en historisk studie. Problemstillingen dreier seg om *hva* som er årsakene til sammenbruddet og folkemordet, men også om *hvorfor* sammenbruddet endte i et folkemord. Problemstillinger i form av ”hvordan” og ”hvorfor”-spørsmål knyttes som oftest til historiske studier, fallstudier eller eksperiment. Spørsmål i form av ”hva” løses som oftest ved hjelp av for eksempel spørreundersøkelser eller arkivanalyse. Både fallstudier og historiske studier kan brukes om samtidshendelser, selv om historiske studier som oftest knyttes til avsluttede hendelser (Yin 2003:6-7). Ettersom jeg undersøker en hendelse som er avsluttet, men som likevel er i nær samtid, ville det vært fruktbart å foreta en feltundersøkelse der jeg besøkte området. Dette ville vært med på å berike oppgaven, men spesielt tids- og kostnadshensyn har gjort at jeg har måttet velge det bort.

Videre bruker jeg i oppgaven en beskrivende strategi. En beskrivende fallstudie forsøker å beskrive hendelsen og dens faktiske kontekst (ibid:15). For det første forsøker jeg å beskrive årsakene til to hendelser, det vil si sammenbruddet og

folkemordet. For det andre forsøker jeg å beskrive betydningen av variabelen politisk kultur for utviklingen av folkemordsprosessen. I dette beskrivende fallstudiet bruker jeg elementer fra historieforskning. Slik forskning søker å undersøke menneskelige forhold og tar sikte på å beskrive fenomener i forhold til den tidskonteksten de oppstod i (Dahl1997:kapII). Jeg undersøker her de sosiale og kulturelle forholdene innenfor oppgavens enhet, og forsøker å se hendelsen i lys av forholdene slik de var i hendelsenenes samtid.

Kilder og data

Det finnes to typer av data en undersøkelse kan bygges på. Det første er egne data samlet inn spesielt for undersøkelsen. Det andre er allerede eksisterende data. (Hellevik 1999:100). Videre kan kilder også deles inn i primær- og sekundærkilder. Primærkilder vil si ubehandlet materiale som stammer fra deltakere eller tilskuere til begivenheter og tidsperioder. Sekundærkilder er bøker, artikler og tidsskrift fra andre forskere (Dahl1997:61,75).

Jeg benytter meg kun av eksisterende data i oppgaven og disse er hentet fra sekundærkilder som knyttes både til fallstudier og historiske studier. Oppgaven baserer seg derfor på andres forskning og litteratur om folkemord generelt, samt Balkan-områdets historie, hendelsene i Bosnia-Herzegovina og føderasjonens sammenbrudd spesielt. De empiriske data jeg har brukt er fra holdningsundersøkelser foretatt av et konsortium av jugoslaviske samfunnsvitenskaplige institutter på slutten av 80-tallet og begynnelsen av 90-tallet. Jeg bruker disse dataene slik de er tolket av forfatterne V.P Gagnon (2004) og Vera Vratuša-Žunjić (1999,1997), noe som medfører at jeg må forholde meg noe kritisk til dem. Dataene brukes derfor som indikasjon og ikke som rene fakta.

Validitet og reliabilitet

I all forskning er metodenes validitet og reliabilitet sentrale forutsetninger. Validiteten eller gyldighet betegner dataenes relevans for problemstillingen. De egenskapene man måler må reflektere undersøkelsens enhet/objekt. Reliabilitet eller

---

påliteligheten bestemmes av hvordan målingen er utført, og betegnelsen sikter til nøyaktigheten av denne prosessen (Hellevik 1999:183).

Validitet handler hovedsakelig om å etablere riktige operasjonelle mål for det konseptet som undersøkes. Jeg undersøker i oppgaven sammenhengen mellom Jugoslavias desintegrasjon og folkemordet i Bosnia-Herzegovina, både for å belyse hvordan den politiske kulturen fra tiden under Tito påvirket desintegrasjonsprosessen og for å belyse hvordan nye autoritetskonstellasjoner medførte en endret politisk atferd. Dette innebærer bruk av konseptet 'politisk kultur', og oppgavens validitet avhenger at dette begrepet blir målt på en tilfredsstillende måte. Den empirien jeg bruker er et sett av holdningsundersøkelser som ble samlet inn som en del av en større undersøkelse. Disse har blitt brukt av andre forfattere for å si noe om politiske interesser og holdninger knyttet til saker vedrørende etnisk identitet og inter-etnisk dialog (Gagnon 2004), samt som indikatorer på sosial og nasjonal distanse og ekskludering/inkludering (Vratuša-Žunjić 1997,1999). Dermed er dette empiri som ikke er samlet inn spesifikt for det jeg ønsker å bruke dem til. Det kan derfor være vanskelig se hvilken betydning holdningsundersøkelsene har for årsakene til sammenbruddet og dets utvikling.

Holdningsundersøkelsene er brukt til å *beskrive en tendens* jeg mener kan ha hatt en betydning (sammen med andre faktorer) for det *utfall* sammenbruddet fikk. Denne "tendensen" knytter jeg til den politiske kulturen. Det er derfor viktig at de spørsmålene som er brukt holdningsundersøkelsene faktisk måler politisk kultur. Jeg har satt disse spørsmålene opp mot de spørsmål Almond og Verba (revidert utgave fra 1989) bruker i sine undersøkelser av borgerkultur, civic culture, og mener det er nok likhetstrekk til at det er belegg for å bruke holdningsspørsmålene som indikator på politisk kultur. I forhold til at jeg bruker politisk kulturteori til å belyse og ikke bevise, mener jeg at validiteten er tilstrekkelig ivaretatt. Likevel påvirker dette i hvilken grad jeg har greid å måle den politiske kulturen slik jeg ønsker i oppgaven, som det må ta hensyn til i konklusjonen.

Oppgavens reliabilitet avhenger av pålitelige og nøyaktige forskningsprosedyrer. Det vil si at det skal være mulig for en annen forsker å følge den samme prosedyren og da få det samme resultat (Yin 2003:37-38). Denne oppgaven er kun basert på skriftlige kilder. Jeg har ikke hentet inn data gjennom for eksempel intervjuer eller observasjon som ville komplisert datainnsamlingen. Faren for prosedyrefeil eller skjevheter i mine studier er derfor mindre. Jeg har imidlertid vært nøye med å referere til de kilder som jeg har hentet argumenter og fakta fra. Jeg bruker også informasjon hentet fra internet. Dette er et åpent medium man bør forholde seg kildekritisk til, men jeg har forsøkt å være nøye med å bruke nettsider som kan knyttes til seriøse aktører.

Jeg har dessuten forsøkt å være kritisk med hensyn til bruk av kilden. Som Yin påpeker er ”(...) *documentary information not always accurate and may not be lacking in bias*” (ibid 2003:87). De kildene jeg har brukt kan anses som historiske kilder. Slike kilder kan deles inn i det som kalles levninger og beretninger. Levninger er kilder som gir uttrykk for eller kunnskap om kildens opphavsmann eller opphavssituasjon. Det vil si at kilden i seg selv blir betraktet som en handling. Beretninger er kilder som kan gi kunnskap om ting som har hendt i kildens samtid. Her er det hva kilden handler om som er av interesse og den blir derfor betraktet som å gi uttrykk for fakta.

Jeg bruker dokumentene som beretninger. I slike tilfeller må man være kritisk til kildens tilknytning til fortiden, hva kilden forteller og forskerens oppfatning av dette, om kilden er brukbar i forhold til forskningens hensikt, og om kilden kan anses som troverdig (Dahl 1997:IV). Fordi jeg undersøker en hendelse som befinner seg i nær fortid, har jeg måttet være oppmerksom på faren for subjektivitet i kildene og forsøkt å ta hensyn til disse. For eksempel har jeg måttet være oppmerksom på hvilken etnisk bakgrunn en forfatter har, dersom han eller hun er fra det tidligere Jugoslavia og/eller opplevde krigen på nært hold. Jeg har forsøkt satt meg inn i litteraturen på forhånd slik at jeg hadde en relativt god oversikt over de ulike argumentene og dermed bedre kan vurdere de ulike og uavhengige kilden opp mot hverandre. Faktaopplysninger som navn og tidspunkt har vært kryssjekket der det har vært mulig. Til en viss grad kan det innvendes at jeg i for stor grad har reproduisert andres verk. Ved å forsøke se

---

andres forskning i lys av politisk kulturteori, et grep jeg ikke har funnet gjort systematisk andre steder, mener jeg at oppgaven likevel har fått et selvstendig element.

1.4 Oppgavestruktur

Jeg har valgt å bruke følgende struktur i oppgaven. I første kapittel har jeg redegjort for problemstillinger og metodevalg. Kapittel to redegjør for begrepet og fenomenet folkemord. Jeg ser på forbrytelsens plass i internasjonal lovgivning og tar for meg hovedelementene i en folkemordsprosess. Det er viktig å holde folkemord atskilt fra andre typer internasjonale forbrytelser, som krigsforbrytelser, for blant annet å vise hvordan folkemord er en prosess som starter lenge før man har en åpen konflikt. Med dette kapittelet ønsker jeg å vise hvordan folkemord er en innfløkt sammensetning av bakgrunnsvariabler, utløsende variabler og eskalerende variabler. Det er dynamikken mellom disse variablene som setter i gang og driver en folkemordsprosess. Jeg ønsker å vise både at disse faktorene er atskilte men også hvordan de er avhengig av hverandre. Ved å identifisere de sentrale elementene og drivkreftene som skaper et folkemord, er det lettere å identifisere årsakene til at utviklingen før og under krigen i Bosnia-Herzegovina tilfredsstiller kravene til en folkemordsprosess.

I kapittel tre redegjør jeg for politisk kulturteori generelt og *Civic Culture*-teori spesielt. Dette er en spesifikk og mer tradisjonell retning innefor politisk kulturteori basert på strukturfunksjonalisme. Det vil si en teoretisk retning der hovedtanken er at bestemte sosiale strukturer har bestemte funksjoner (positive eller negative) for andre strukturer, eller for samfunnsformasjonen som helhet. En utvidet versjon av politisk kulturteori iblandet antropologiens kulturteori, utgjør det sentrale teorigrunnlaget som brukes til å belyse både utvikling og endring i det tidligere Jugoslavia, og den politiske atferden i Bosnia-Herzegovina. Politisk kulturteori er med på å gi oss en bedre forståelse for politisk atferd, og viser sammenhengen mellom en befolkningens kultur, styresettets struktur og enkelt menneskers betydning (faktorer som ble

identifisert i kapitel 2). Både hvordan politisk kultur påvirker det politiske systemets legitimitet og hvordan autoriteter kan påvirke eller forme politisk kultur.

Kapittel fire starter med en kort gjennomgang av Balkans historie. Deretter følger en redegjørelse av årsakene til sammenbruddet i tidligere Jugoslavia. Identitetsideologi og nasjonspolitikk, samfunnsstruktur og etnisitet, det politiske system, og økonomisk nedgang og endret geopolitisk situasjon er bakgrunnsfaktorene. De konservatives kamp mot reformistene, den serbiske eliten ledet av Slobodan Milošević, og serbiske intellektuelle og mediene er de utløsende faktorene. Siktemålet med dette kapittelet er å påvise en sammenheng mellom føderasjonens sammenbrudd og folkemordsprosessens utvikling i sin tidligste fase. Kapitlet avsluttes med en redegjørelse for den politiske kulturen i Jugoslavia før krigen. Her forsøker jeg å vise hvordan utviklingen av en demokratisk kultur ble hindret av det kommunistiske regimet og forsøkt hindret av dets etterfølgere. Dette fikk en stor betydning for de påfølgende hendelsene.

I kapittel 5 blir det redegjort for hvilke faktorer som la forholdene til rette for folkemordet og hvilke faktorer som gjorde at konfliktprosessen eskalerte og endte i folkemord. Jeg ser først på bakgrunnsfaktorene som den historiske rivaliseringen, den bosniske identitet, og forholdet mellom etniske gruppene. Alene tyder ikke disse faktorene på at konflikten skulle ende i folkemord. Deretter ser jeg på de utløsende faktorene som krigen i Kroatia, det politiske lederskapet, militær ubalanse, medias propaganda kampanje og den (manglende) internasjonale reaksjon. Det sentrale i dette kapitlet er å se på hvordan den politiske kulturen i Bosnia-Herzegovina ble påvirket av sammenbruddet, og hvilken betydning dette fikk for utviklingen i området.

Oppgaven avsluttes med en konklusjon der jeg forsøker å knytte sammen de ulike delene og se utviklingen i lys av politisk kulturteori. Samlet vil jeg si at oppgaven er en illustrasjon på et sentralt kjennetegn ved statsvitenskapelige studier. Den forsøker å balansere mellom struktur og konjunktur, bakenforliggende strukturer og historisk arv på den ene siden – og aktørenes valg og allianser på den andre.

2. Folkemord

2.1 Begrepet

Internasjonal lov

Begrepet 'genocide' (folkemord) ble først formulert av den polske juristen Raphael Lemkin (1944) og viste til ødeleggelse av en nasjon eller etnisk gruppe. Ødeleggelsen måtte ikke nødvendigvis være total, men måtte utgjøre "(...) *a coordinated plan of different actions aiming at the destruction of essential foundations of the life of national groups, with the aim of annihilating the groups themselves.*" (ibid:79). Lemkin ble brukt som juridisk rådgiver da den endelige internasjonale traktaten skulle utarbeides i FN og hans arbeid og tanker rundt Nazi-Tysklands herjinger er essensielt for utformingen av konvensjonen (internet referanse 3). Fordømmelse og forebygging av ekstreme overgrep mot en hel befolkning var en del av internasjonal politikk også før andre verdenskrig, men det var grusomhetene i denne krigen som la grunnlag for den offisielle fordømmelsen av folkemord som en forbrytelse i internasjonal lov (Kuper 1981:21-22).

Den 9. desember 1948 vedtok FNs generalforsamling folkemordkonvensjonen (internet referanse4). Denne er nå godt forankret i internasjonale relasjoner, og utgjør grunnlaget for et bredt anti-folkemordregime (Evans og Newham 1998:197). Konvensjonsteksten er imidlertid mangelfull og inneholder flere uklarheter. Dette har begrenset dens bruksområde (Calk og Jonassohn 1990:10-12). Konvensjonen tar utgangspunkt i den fysiske ødeleggelsen av en gruppe (Lang 1984-85:3) og definerer folkemord som "*en hvilken som helst av følgende handlinger som er begått i den hensikt å ødelegge helt, eller delvis, en nasjonal, etnisk, rasemessig eller religiøs gruppe som sådan:*

- a) å drepe medlemmer av gruppen;
- b) å forårsake alvorlig legemlig eller sjelelig skade på medlemmer av gruppen;
- c) bevisst å la gruppen utsettes for levevilkår som tar sikte på å bevirke dens fysiske ødeleggelse helt eller delvis;

- d) å påtvinge tiltak som tar sikte på å forhindre fødsler innen gruppen;
- e) med makt å overføre barn fra gruppen til en annen gruppe.”

(Artikkel II, folkemordkonvensjonen)

Begrepsdiskusjon

Der akademiske definisjoner hovedsakelig har vært rettet mot tolkning og årsaker har legale definisjoner fokusert på bevis og motivasjon (Huttenbach 1988:293). Akademiske definisjoner har derfor vært videre og mer åpne enn de legale. Folkemordkonvensjonen er et eksempel på en legal og restriktiv definisjon og det er fremmet krav om at denne må utvides. De mest liberale og inkluderende forslagene ønsker å inkludere alle former for masse mord av hjelpeløse mennesker, som for eksempel representert ved Israel W. Charnys (1999) definisjon.

”Genocide in the generic sense is the mass killing of substantial numbers of human beings, when not in the course of military action against the military forces of an avowed enemy, under conditions of the essential defenselessness and helplessness of the victims” (ibid:7).

Ekskluderende definisjoner søker istedet å innsnevre ytterligere. De mest ekstreme versjonene hevder folkemords unikheter. Først og fremst handler dette om plasseringen av Holocaust i forskningen. Argumentet er at folkemordet på jødene ikke kan sammenlignes eller kategoriseres sammen med andre folkemord (Fein 1990:51-55).

Mellom disse ytterpunktene finnes det mer moderate forslag som søker å utvide og samtidig spesifisere definisjonen. Hensikten er å tilpasse den til sammenlignende analyse. Eksempler her er definisjonene fremmet av Helen Fein, og Frank Chalk og Kurt Jonassohn.

”[Genocide is a] (...) sustained purposeful action by a perpetrator, usually the state, to physically destroy a collectivity directly through mass or selective murders and calculable physical destruction (...) or indirectly, through interdiction of the biological and social reproduction of group members” (Fein 1993:80-81).

”[Genocide is](...) a form of one-sided mass killing in which the state or other authority intends to destroy a group, as that group and membership in it are defined by the perpetrator” (Chalk og Jonassohn 1990:23).

På tross av slagordet ”aldri igjen” ble folkemordkonvensjonen preget av et politisk spill mellom statene som var involvert i utformingen i 1948. Den senere diskusjonen har dreid seg om hvordan man skal definere målgruppen, hvem som kan bli gitt det strafferettslige ansvaret, betydningen og konsekvensen av kravet om hensikt, og folkemordets omfang og natur deriblant betydningen av setningene ”å ødelegge” og ”helt eller delvis” (Charny 1999:11-15). Uklarhetene får konsekvenser for typologisering av folkemord og årsaksvurdering.

Folkemordkonvensjonen omhandler gruppers rettigheter framfor individets rettigheter (Buergenthal 2002:73), men det er uklart hva som ligger i begrepet ’gruppe’. FN-konvensjonen inkluderer nasjonale, etniske, rasebaserte og religiøse grupper, men utelater for eksempel sosiale, kjønnsbaserte, økonomiske og politiske. Dette har ført til at flere hendelser etter den andre verdenskrig faller utenom konvensjonens direkte virkeområde, slik som Stalins deportasjoner av kulakker og andre politiske opposenter i tidligere Sovjetunionen, Røde Khmers massebord i Kambodsja, og forfølgelse samt massedrap av kommunister i Indonesia (Kuper 1981:8).

Spørsmålet om politiske grupper har stått mest i fokus. Det ble argumentert allerede under konvensjonsutformingen at politiske grupper ikke kunne inkluderes fordi deres sammensetning er flytende. Politisk tilhørighet ble antatt å være en egenskap som i større grad enn rase, nasjonalitet, etnisitet og religiøsitet kunne velges bort. Samtidig har historien vist at dette ikke nødvendigvis er riktig. Både under Stalin, Hitler og Pol Pot ble politiske motstandere effektivt identifisert og eliminert (Kuper 1985:15). Ettersom de gitte gruppekomponentene i praksis ofte er sammensmeltet, følger det at det er vanskelig å skille det politiske komponent fra de andre (ibid:100). Det har vist seg at politiske forskjeller og antagonisme er kilde til massakre og utryddelse på lik linje som rase, religion, nasjonalitet og etnisitet. Overgrep mot etniske, religiøse og rasebaserte grupper er ofte knyttet til eller et resultat av politisk konflikt (ibid 1981:39).

Det er blitt fremmet ulike løsninger på problemet med inkludering/ekskludering av grupper. Israel W. Charny utvider hele gruppebegrepet til "(...) *any of the mass of human beings, even if they do not share logically definable characteristics of a single group*" (1999:4). En slik løsning forenkler spørsmålet om gruppe, men gjør samtidig at definisjonen blir veldig vid og dermed står i fare for å bli utvannet. Chalk og Jonassohn (1990:10) tar et annet utgangspunkt og hevder at gruppe må forstås ut i fra hvordan gjerningsmennene definerer den. Det sentrale er at noen faktisk har valgt å definere en gruppe og straffer de antatte medlemmene for det. Hvordan ofrene selv eller utenforstående definerer gruppen er ikke av betydning. Helen Fein (1990:13-14) mener dette kan vitne om en sammenblanding av terrorisme og folkemord. Mens man i studiet av terror må ta høyde for at det forekommer oppdiktete grupper, må man i studiet av folkemord ta utgangspunkt i at gruppen som oftest er reelle. Hun forstår isteden gruppe som en kollektivitet. Politiske, kjønnsbaserte og klassesdominerte grupper er i like stor grad som etniske og religiøse grupper, elementer i et slikt felleskap (ibid:23). Tedd Gurr og Barbara Harff (1988) oppretter heller et nytt og atskilt men beslektet begrep for massedrap av politiske grupper, *politicide*. Resultatet (og eventuelt handlingene) er det samme som ved et folkemord men over griper definerer sitt offer ulikt. Ved et folkemord blir gruppen definert ut i fra felles karakteristikk eller egenskap som for eksempel etnisitet, religion, eller nasjonalitet. Ved *politicide* er det offergruppens hierarkiske posisjon i samfunnet eller det at de står i politisk opposisjon til regimet eller den dominerende gruppe, som er avgjørende (ibid:362-363).

Den utøvende aktør/gjerningsmannen nevnes ikke eksplisitt i FNs definisjon. Rent teoretisk kan folkemord utføres av bare én person, og folkemordkonvensjonen tillegger også et individuelt strafferettslig ansvar (Buergenthal 2002:71-72). I praksis derimot utføres folkemord av mange personer. Folkemordets natur og omfang (spesielt i det tjuende århundre) tilsier at forbrytelsen er en kollektiv handling som forutsetter kontroll over og tilgang til omfattende ressurser. Det antas derfor at det som oftest er staten eller de som kontrollerer maktapparatet som begår folkemord.

R.J Rummel (1999:18-21) knytter folkemord¹ til regjeringsagenter som handler ut fra statens autoritet, men folkemord begås også i havarerte stater (Goldstone, Harff og Gurr 2000) hvor den offisielle statsledelsen ikke lenger nødvendigvis har suveren kontroll. Noen samfunn styres dessuten egentlig av andre maktaktører enn en regjering (i vestlig forstand) og regjeringen har derfor ikke *de facto* kontroll over områder og befolkninger. Globaliseringen av den teknologiske utviklingen har ført til at de nødvendige resursene for å utføre folkemord nå også er tilgjengelig for ikke-statlige aktører. Folkemord er ikke lenger et virkemiddel bare for en statsmakt, men også for opprørbevegelser, religiøse grupper, terrororganisasjoner osv. (Charny 1999:14). Helen Fein (1990:12-13) foreslår å ekskludere referanser til overgriper helt fra definisjonen, men en slik referanse kan være til nytte når man kategoriserer folkemord. Kriterier som kontroll og makt er for eksempel elementer som bør knyttes til overgriper. Chalk og Jonassohn (1990:26) foreslår å knytte folkemord til en stat *eller en autoritet*.

Begrepet 'hensikt' er det mest uklare og misbrukte elementet i definisjonen. Dersom en aktør åpent erklærer sin hensikt, har man en klar indikator. I virkeligheten er det sjeldent at hensikt uttrykkes eksplisitt. Gjerningsmennene vil i de fleste tilfeller forsøke skjule sine handlinger (Cigar 1995:8). FN-konvensjonen krever en *bevisst intensjon* om å ødelegge grupper (artikkel ii). Dermed åpner teksten for at man kan unndra seg skyld ved å påberope seg fravær av en slik hensikt ettersom hensikt er et subjektivt element det kan være vanskelig å bevise. Stater anklaget for folkemord har brukt denne svakheten i konvensjonen til sitt forsvar (Kuper 1981:32-35). Et eksempel i dag er den tyrkiske regjeringens ansvarsfraskrivelse av folkemordet på armenerne i 1915. Konvensjonsteksten forsøker å redusere muligheten for misbruk ved å åpne for *delvis* utført hensikt. Det vil si at det er ikke nødvendig at folkemordet er fullført (Lang 1984-85:6). Problemet er å avgjøre hvilken *grad av* hensikt som er nødvendig og tilstrekkelig for at det skal foreligge en intensjon om folkemord. Skal

---

¹ Rummel (1999) bruker begrepet 'democide' som inkluderer alle de overlappende områdene folkemord, politicide, massemord, massakre og terror.

bare overlagte overgrep utgjøre et folkemord eller inkluderes også uaktsomhet der man burde ha forstått konsekvensene av handlingen?

Disse spørsmålene kan få konsekvenser for definering, kategorisering og årsaksvurdering. For eksempel kan uklarhetene utydeliggjøre skillet mellom folkemord og ekstreme masse mord. Mulige tvilstilfeller er Dresden og Vietnam. Den massiv luftbombing (og bruk av blant annet napalm i Vietnam) medfører med stor sannsynlighet store tap av sivile og gjerne av hele befolkningsgrupper. Handlingenes konsekvens kan derfor også forstås som forutsigbar og slik sett utført med hensikt. Selv om disse tilfellene er ispedd elementer som også gjelder for folkemord, bør de ikke defineres som folkemord per se fordi ofrene ble rammet ut i fra *hvor* de befant seg og ikke spesifikt på grunn av de karakteristikker som gjorde dem til en gruppe (Fein 1990:20-22). Henry R. Huttenbach (1988:198) foreslår å utelukke hensikt fra definisjonen og isteden fokusere på om handlingens omfang truer en gruppes vedvarende eksistens. Problemet er at dette kan gjøre definisjonen for omfattende og føre til at alle situasjoner som innebærer menneskelige lidelser, innebemannet ulykker og miljøkatastrofer, faller inn under begrepet. Definisjonen vil da ikke gi noen indikasjon på felles årsaker(er) eller løsning(er), og blir ubrukelig for både forskere og aktivister (Fein 1990:15-17). Samtidig er begrepet 'hensikt' ikke nødvendigvis så problematisk. Motiv (hvorfor utføre en handling) er noe annet enn en om noen har kunnskap om handlingens konsekvens. FN-konvensjonen stiller ikke krav til motiv. Kravet er at handlingen skal ha en hensiktsmessig eller intendert karakter og ikke være tilfeldig. At handlingen må være overlagt og tilsiktet betyr ikke at det må være et spesifikt motiv eller drivkraft bak (ibid:19-20). 'Hensikt' kan derfor beholdes som en nødvendig variabel, mens de ulike motivene isteden klassifiseres i kategorier.

Spørsmålet om 'omfang' handler om formen for ødeleggelse, gjennomføringen og antallet ofre. Hva 'ødeleggelse' innebærer avhenger av karakteristikker (Lang 1984-85:6). Gruppens særegenheter utgjør ofte gruppens viktigste eksistensgrunnlag. Ødeleggesmetode blir valgt etter hva som må til for å ødelegge dette grunnlaget. Dersom det er det kulturelle aspekter ved gruppen som er viktigst, kan deres eksistens

trues også gjennom tvungen assimilering. Er det biologiske aspekter som er viktigst, er det nødvendig med fysisk destruksjon. Folkemordkonvensjonen fokuserer hovedsakelig på slik fysisk ødeleggelse. Dette gjør konvensjonen mindre tvetydig (ibid:8), men samtidig innsnevrer dette også konvensjonens bruksområde. Folkemord er mer enn bare massebord (Evans and Newham 1998:196). Ødeleggelse av kultur, tvungen kulturell assimilering eller desintegrering, massedepotasjoner, tvungen omplassering, hungersnød osv. er ulike brukte metoder. Slike virkemidler kan fungere som *indikatorer* og bør derfor inkluderes i kategorisering av folkemord.

Den eneste referansen til antall som finnes i konvensjonen er setningen ”helt, eller delvis” i artikkel ii. Dette sikrer at også delvis utført folkemord innlemmes samtidig som det skaper et diffust skille mellom massebord og folkemord. Per definisjon er massebord en handling rettet mot individer mens folkemord er rettet mot grupper, men samtidig kan massebord ofte være en integrert del av folkemordene. En måte å klargjøre på er å kategorisere. For eksempel er ”folkemord på en mindre skala” gitt betegnelsen folkemordmassakre. Ved slike handlinger vedkjennes den iboende hensikt i valg av offer, men det antydes et mindre omfang enn ”fullblods” folkemord. En slik kategorisering handler om eksekutørenes evne. Et større antall setter større krav til operasjonell kontroll og autorisasjon (av stat eller annen autoritet). Derfor vil makt og ressurs være av avgjørende betydning (Fein 1990:18).

2.2 Folkemord – en spesifikk type konflikt

Folkemord - en internasjonal forbrytelse

Forbrytelsen folkemord i internasjonal lov må holdes atskilt fra krigsforbrytelser og forbrytelse mot menneskeheten. Dette er et skille som ikke er lett å få frem i praksis. Internasjonal lov (folkeretten) består av en del som gjelder i en krig (definert som væpnet konflikt) og en som gjelder ved fravær av krig. Mellom disse er det en flytende overgang. For eksempel plasseres krenkelse av menneskerettigheter som oftest i begge kategoriene. *The International Military Tribunal Charter* fra Nürnberg

(1946), bruker i artikkel 6 følgende definisjoner på krigsforbrytelser og forbrytelser mot menneskeheten (internet referanse8):

***War crimes:** namely, violations of the laws or customs of war. Such violations shall include, but not be limited to, murder, ill-treatment or deportation to slave labour or for any other purpose of civilian population of or in occupied territory, murder or ill-treatment of prisoners of war or persons on the seas, killing of hostages, plunder of public or private property, wanton destruction of cities, towns or villages, or devastation not justified by military necessity;*

***The Crimes Against Humanity:** that is to say the murder, the extermination, the movement to forced slavery, the deportation, and all other inhuman acts committed against all civil populations, before or during the war, or the persecutions for political, racial, or religious motives, when these acts or persecutions that they have constituted or not a violation of the internal right of the country or they have been perpetrated, have been committed has the continuation of all retractable crime in the expertise of the Court, or in link with this crime.*

Krigens folkerett, også kalt internasjonal humanitær rett (IHR), er en samling skrevne og uskrevne internasjonale regler som regulerer bruken av krig som virkemiddel og som er ment å begrense krigens grusomheter (internet referanse6). De to viktigste lovsamlingene er Haag-konvensjonene (1907) og Genève-konvensjonene (1949). (Buerghenthal 2002:kap6). *Krigsforbrytelser* innebærer alvorlige brudd på IHR (Oberson 2002:39) og ikke menneskerettighetene som sådan. Samtidig inneholder IHR også mange menneskerettighetsforordninger, selv om flere av disse menneskerettighetene kan fravikes i visse situasjoner, som for eksempel erklært unntakstilstand. Unntaket er de såkalt ufravikelige menneskerettighetene. Disse må overholdes under *alle* forhold. Dette er retten til liv, forbudet mot tortur og inhuman straff og behandling, slaveri og trelldom, prinsippene om lovgylldighet og lovens ikke-tilbakevirkende kraft (*non-retroactivity of the law*) (ibid:41).

En åpenbar forskjell mellom folkemord og krigsforbrytelser er at folkemord ikke er avhengig av variabelen krig, men det er også andre vagere definisjonsmessige forskjeller. Den første gjelder valg av ofre. Ved et folkemord blir ofrene valgt ut avhengig av hvordan de blir karakterisert. Disse spesifikke egenskapene er ikke relevant for krigsforbrytelser. Befolkningen i Dresden ble for eksempel rammet ut fra at deres oppholdssted var av strategisk betydning for krigen mot tyskerne. Ikke det at

de var av tysk (nasjonal) opprinnelse som sådan. Folkemord skiller seg også fra krigsforbrytelser ved ofrenes manglende valgmuligheter. Det japanske folkets ledere ble gitt (i alle fall offisielt) en viss mulighet til å overgi seg før Hiroshima og Nagasaki. Dette *kunne* ha forhindret bruken av atomvåpnene. Folkemordkonvensjonen har imidlertid likevel blitt brukt som rettsgrunnlag ved oppgjør mot krigsforbrytere slik som ved tribunalet for tidligere Jugoslavia (internet referanse7).

Forbrytelser mot menneskeheten er den forbrytelsen som er vanskeligst å skille fra folkemord. Tolkning vanskeliggjøres av at forbrytelsen ikke er spesifikt nedfelt i internasjonal lov, til forskjell fra både krigsforbrytelser og folkemord (Roberge 1997). Generelt utgjør forbrytelser mot menneskeheten grove brudd på menneskerettighetene både i krig og ved fravær av krig. Folkemordkonvensjonen er i dag en av flere FN-traktater som omhandler *spesifikke brudd på menneskerettighetene*. Andre slike konvensjoner tar for seg rasediskriminering, apartheid, diskriminering av kvinner og tortur (Buergenthal 2002:iv). Folkemord er derfor en *ekstrem og spesifikk form for* forbrytelse mot menneskeheten (Gellately and Kiernan 2003:14).

Folkemord som prosess

Et folkemord er vanligvis sluttproduktet av en voldelig konfliktprosess. Prosessen er dessuten oftest bygd opp av flere stadier og er ikke en avgrenset handling eller tilstand. I løpet av konflikten kan bruk av vold opphøre, stagnere eller eskalere. Ved disse vannskillene er det flere faktorer som kan påvirke utviklingen. Dette er faktorer som kontrolleres av enten gjerningsmennene eller av aktører som har muligheten til å intervenere (ved at de tar avgjørelser som påvirker prosessen), og ikke-kontrollerbare faktorer som gir prosessen en egen dynamikk (prosessen reverserer, eskalerer osv. uavhengige av aktørenes valg). Utgangspunktet for prosessen er de negative sosiale kreftene som alltid finnes i et samfunn. Slike krefter kan komme til uttrykk i samfunnets kulturelle verdier og tradisjoner, og påvirker samfunnets strukturelle prosesser og institusjoner. Et relevant eksempel er negative holdninger ovenfor noe

som er annerledes (fremmedfiendtlighet). Dette kan komme til uttrykk som negativt syn på minoriteters rettigheter. Et stort problem dersom slike holdninger institusjonaliseres. Ulike historiske hendelser, økonomiske konjunkturer, politiske konflikter, og legale eller sosiale endringer vil kunne påvirke den opprinnelige situasjonen enten positiv eller negativt (Charny 1982:318; Charny og Staub 1999:251-253).

Slike forhold utgjør som oftest grunnlaget i folkemordsprosessens startfase. De kan imidlertid også få eskalerende effekt etter hvert som prosessen utvikler seg. Tidligere eller nye folkemordsrelaterte fantasier, tro eller ideologier blir brukt som et ledd i mobiliseringsfasen. Dette vil si at de forsterker eller manipulerer de negative krefter som finnes i samfunnet. Dette gjøres gjennom en dehumaniseringsprosess som søker å splitte befolkningen i en ”oss”-gruppe (tilknyttet bærerne av ideologien) og ”dem”-gruppe (tilknyttet dem man ønsker å bli kvitt). Mobilisering etterfølges av legitimering og institusjonalisering av folkemordrelatert politikk og strukturer. Gjennom dette kommer det en endring i normer og verdier hos gjerningsmennene og deres gruppe i forhold til behandling av ofrene. Sluttfasen preges av selve utførelsen av folkemordet, som massebord og masseødeleggelser. Årsakene til, og forklaringen av folkemord, må hentes fra alle faser i denne folkemordprosessens og i dynamikken mellom disse faktorene (ibid).

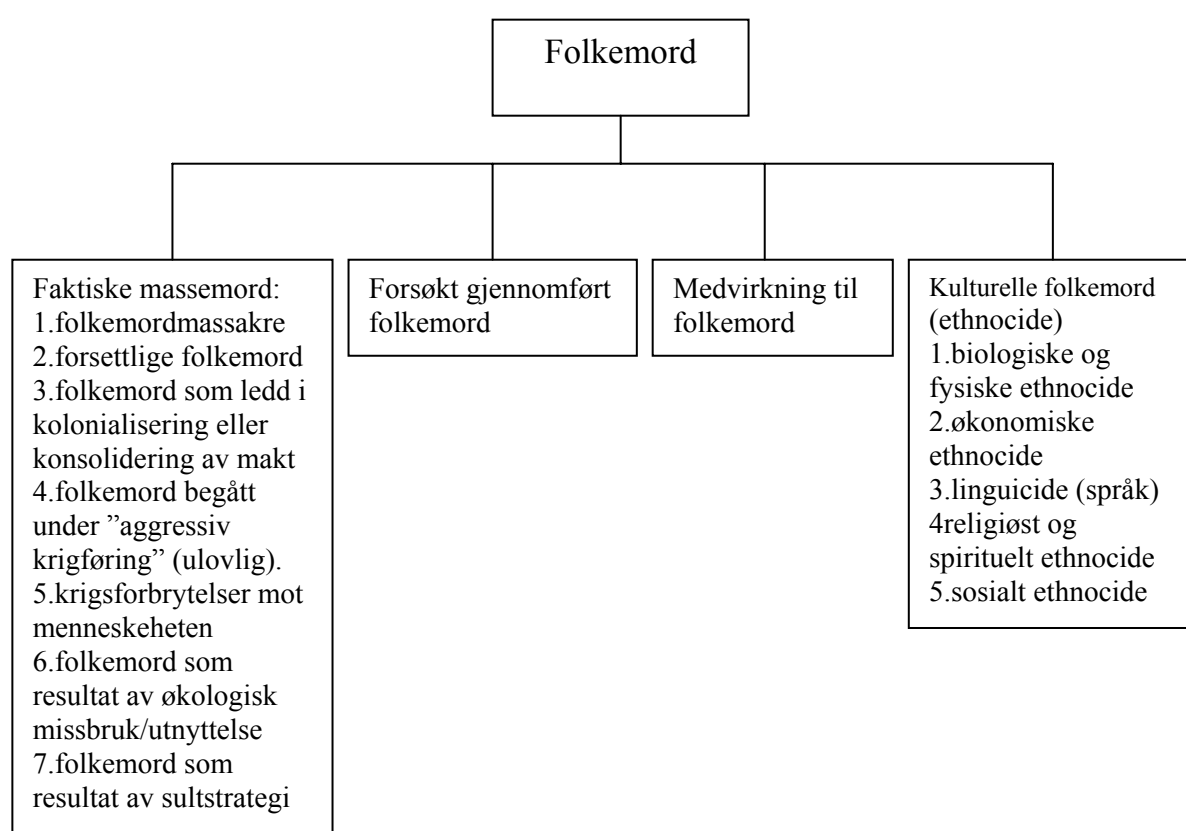
2.3 Typer folkemord

Kategorisering

Folkemord kan kategoriseres på forskjellige måter alt ettersom hvilket utgangspunkt man har (for eksempel type samfunn folkemordet oppstår i, type gjerningsmann, type offer eller gruppekarakteristikk osv.), og i hvilken sammenheng man studerer folkemord. Kategorisering er nyttig i en studie av folkemord i seg selv, slik jeg selv har bidratt med (Waal: kommer). I denne sammenhengen vil jeg bare trekke frem noen grove kategorier som grunnlag for å drøfte hendelsene i Bosnia-Herzegovina.

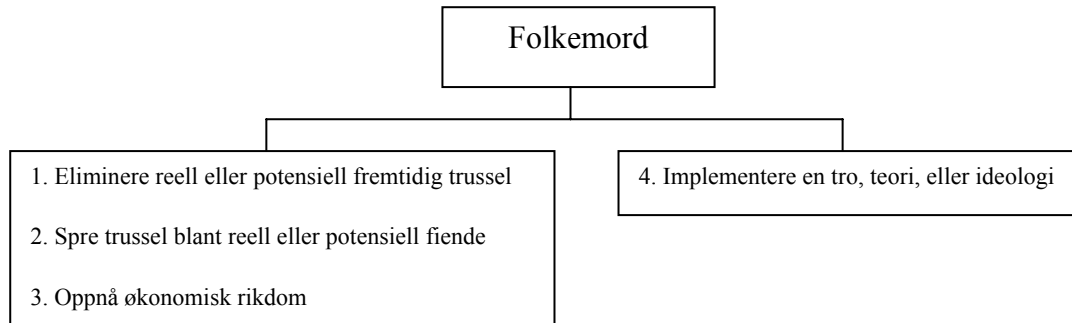

Israel W. Charny (1982;1999) tar et bredt og inkluderende perspektiv som reflekter det generelle ved alle folkemordrelaterte hendelser som han definerer som ”*the human destructivness*”, det vil si menneskets iboende ”ødeleggelseslyst” eller brutalitet (ibid 1982). Hans typologi er progressiv og kan utvides slik at den inkluderer nye potensielle former, men fordi den er altomfattende blir den lite egnet som analyseredskap. Mest vanskelig er det at både tilsiktede og utilsiktede tilfeller inkluderes, og at krigsforbrytelser faller inn under begrepet folkemord. Charnys typologi (1999:7-9) kan forenkles og illustres med følgende modell.

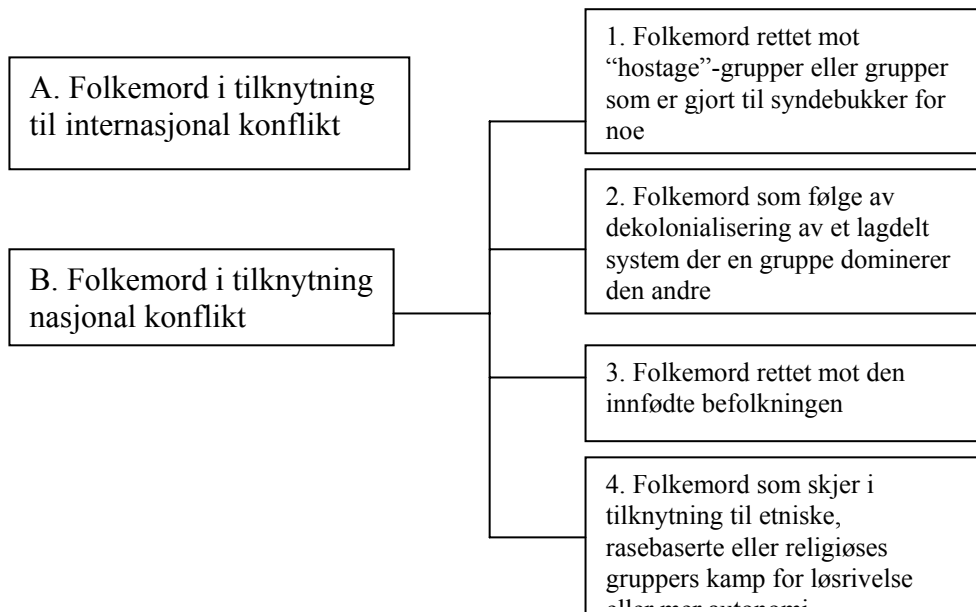

Frank Chalk og Kurt Jonnashon (1990: 29) tar i større grad en historisk vinkling der utgangspunktet for kategorisering er overgriperens motiv. De opererer med fire kategorier der det største skillet går mellom de tre første og den siste. I den siste kategorien er folkemord i større grad tilknyttet nasjonalstaten og ikke imperier, og er ofte i større grad rettet mot indre og ikke ytre fiender. Konsekvensen av folkemordet er dessuten ikke lenger nødvendigvis positiv for gjerningsmennene. Chalk og

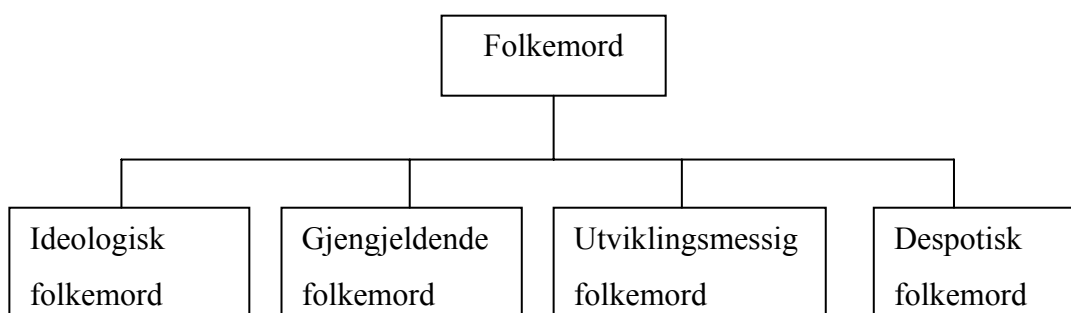
Jonassohns tilnærming er ikke like vid som Charnys, men også her er grensen mellom folkemord (som definert i Folkemordkonvensjonen) og andre internasjonale forbrytelser og konflikter noe flytende.

Leo Kuper (1985;1980) skiller mellom folkemord som resultat av internasjonal konflikt og folkemord som resultat av nasjonal konflikt. Internasjonal krigføring er en vedvarende kilde til folkemord (ibid 1985:157), men fokuset for hans studier ligger hovedsakelig på nasjonale folkemord (ibid 1980:9). Det er denne typen folkemord Chalk og Jonassohn trekker frem som framtrede i det tjuende århundre. Kupers viktigste bidrag er at han legger fokus på innfødte og minoriteters spesielt utsatte posisjon, og at han trekker frem faren for folkemord i et polarisert samfunn. Polarisering vil si motsetningsfylt todeling av et samfunn eller politisk system langs strukturelle, kulturelle eller ideologiske skillelinjer (Østerud m.fl. 2001:196). Kupers bidrag er likevel preget av den samme svakheten som også preger de to foregående bidragene: sammenblanding av folkemord og andre internasjonale forbrytelser som for eksempel krigsforbrytelser.

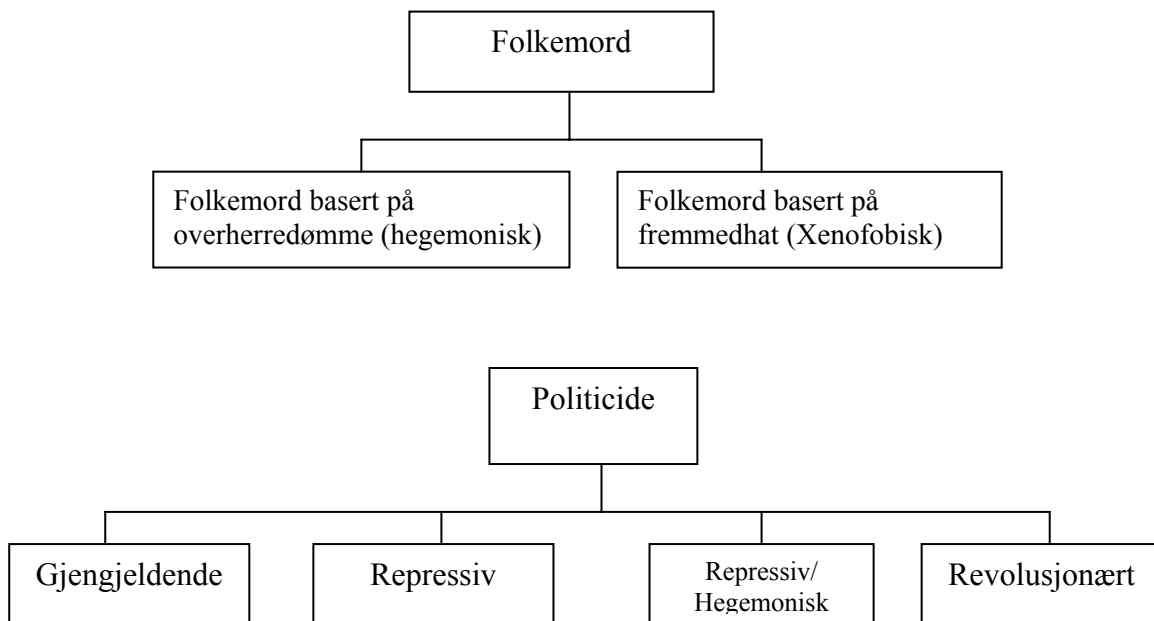

Helen Fein (1990:28) tar også utgangspunkt i gjerningsmennenes motiv og den konsekvens folkemordet har for gjerningsmennenes gruppe. Helen Feins skjema er et viktig forskningsverktøy for studier av folkemord. I større grad enn for eksempel Charnys omfattende og vide kategoriseringsskjema er hennes analyseramme mindre og mer spesifikt, og dermed mer egnet for komparativ analyse. Styrken i bidraget er at det er basert på omfattende empirisk forskning. Fein bruker en firedelt inndeling:

Kuper, Fein og Chalk og Jonassohn er relativt enige om kategoriernes kriterier (Fein 1990:28-31) og om hva som kan defineres som folkemord, på tross av noe uenighet om plasseringen av empiriske eksempler (ibid:83-85). Det siste bidraget er fra Barbara Harff og Ted Gurr, som skiller seg ut fra de foregående bidragene ved at de inkluderer politicide i sin forskning. Politicide skiller de fra folkemord ut i fra

hvordan ofrene blir definert (se definisjon i punkt 2.1). Kategoriene her sier noe om ofrenes identitet og under hvilke politiske omstendighetene de blir utpekt (Harff og Gurr 1988:368). Deres empiriske undersøkelse er omfattende og de legger vekt på at det i praksis er mange tilfeller der man har en blanding av de ulike kategoriene. Dette er et viktig poeng som viser at det ikke finnes noen rene skiller mellom folkemord og politicide, og indikerer at folkemord også kan bli begått mot politiske grupper. Harff og Gurrs kategorisering av politicide og folkemord kan illustreres som følger.

Jeg velger videre i oppgaven å legge vekt på elementer ved de kategorier som i større grad kan knyttes til folkemord i det tjuende århundre, på folkemord som kommer som resultat av interne konflikter, og på folkemord som er rettet mot ”indre fiender”. I sammenheng med disse valgene er det viktig å inkludere Harff og Gurrs politiske folkemord, selv om jeg fra nå av inkluderer begge under betegnelsen folkemord.

Folkemord i det tjuende århundre

Det går et skille mellom folkemord før og etter det tjuende århundret, såkalt ”moderne” og ”førmoderne” folkemord. Fenomenet slik vi forstår det i dag er ikke et nytt fenomen, men det eksisterer formmessige forskjeller mellom de ulike kategoriene som vist over. Som Beril Lang skriver: *”The difference between them [pre-*

modern and modern genocide](...) *indicates distinctions within that concept*" (ibid 1984-85:4). Utgangspunktet for denne oppgaven er at folkemordrelaterte hendelser og strategier alltid har vært en del av menneskets historie, men at dets form har endret seg med den generelle historiske konteksten. Dette betyr at folkemord i moderne tid må knyttes til elementer ved modernitet.

Helen Fein (1993:98;1990:88) mener de fleste tilfellene siden 1945 kan klassifiseres som reaktive eller gjengjeldende folkemord. Barbara Harff (2003:61) derimot mener at nesten alle folkemord og politicide fra og med 1955 enten har vært ideologiske, som for eksempel i Kambodsja, eller gjengjeldende som i Iraq. Selv om det er en viss motsetning mellom Fein og Harff, peker begge forfatterne på både ideologiske og gjengjeldende folkemord i det tjuende århundre. Uenigheten om hvilken type som er "mest vanlige", reflekterer mest sannsynlig uenighet i forhold til kategorisering og definering av folkemord. Jeg bruker her hovedsakelig Harff sin versjon. Ideologiske folkemord starter gjerne med at en ny elite kommer til makten, som oftest ved hjelp av borgerkrig eller revolusjon. Denne eliten har en visjon om å endre samfunnet og rense det for uønskede og truende elementer. Forskning viser at dess mer intens den tidligere kampen for makt har vært og jo mer truende de uønskede elementene er for det nye regimet, jo større er sjansen for folkemord. Gjengjeldende folkemord er en strategi brukt under eller i øyeblikkelig etterkant av en borgerkrig. Noen foregår under forlengede interne kriger (som kan være revolusjonere, etniske eller begge deler) der en part (som oftest regjeringen) systematisk forsøker å ødelegge motstanderens støttebase (Harff 2003:61).

Hva særpreger så det tjuende århundrets folkemord?

1. Ny avanserte teknologi og byråkratisk organisering har gjort at folkemordets omfang nå er mer fullstendig og grundig. Denne totaliteten og den systematiske organiseringen tilsier at den utøvende aktør må ha stor autoritet, og forutsetter en viss grad av institusjonell og byråkratisk organisering. Regimer som har total kontroll over statsapparatet anses derfor ofte som den vanligste utøvende aktør. Det totale omfang innebærer dessuten at store deler av befolkningen mobiliseres (eventuelt pasifiseres) i folkemordsprosessen. Dette henger sammen med at hele statsapparatet involveres i prosessen.

2. Det moderne (vestlige) samfunn preges videre av individualisering. Det vil si at fokuset på individets behov og rettigheter også har gjort at mennesker i større grad står alene i samfunnet. Dette har ført til en større fare for fremmedgjøring og en følelse av manglende tilhørighet. I en slik situasjon er det større sjanse for at individer knytter seg til noe som kan gi dem en større mening og minske følelsen av å stå alene. I den vestlige verdens moderne historie har mennesker latt seg lede av massemobiliserende ideologier både til høyre og venstre.
3. Dessuten har utviklingen av den moderne stat og den moderne nasjonalismen, sammen med ideen om selvbestemmelsesrett og kulturelt heterogene befolkninger, gitt grobunn for blant annet den *etniske* nasjonalismen. En slik massemobiliserende ideologi som knyttes til folkemord.
4. Til slutt er folkemord i større grad enn før rettet mot deler av egen befolkning.

Felleselementer

Selv om et hvert folkemord er unikt, kan det trekkes ut et sett av fellesårsaker som forbindes med det tjuende århundrets folkemord. En slik liste må ta hensyn til strukturelle, politiske, historiske og menneskelige faktorer. På den ene siden er det nødvendig å kartlegge de samfunnsstrukturelle prosessene som fører frem til folkemord. På den andre siden er det nødvendig å forstå de ulike motivasjonsfaktorene til både de sentrale aktørene, andre som deltar, de som forholder seg passive, og de som protesterer. Det er her valgt å kort redegjøre for følgende faktorer som jeg anser som de mest sentrale elementene ved moderne folkemord: Konflikt, regimetype, samfunnsstruktur, lederskap, ideologi, kultur, historie, sosiale og økonomiske faktorer, og internasjonale kontekst. Ingen av disse faktorene er i seg selv tilstrekkelige som årsak til folkemord, men i kombinasjon med hverandre utgjør de nødvendige og tilstrekkelig forklaringsfaktorer. Dessuten kan de samme faktorene være tilstede i sammenlignbare tilfeller, uten å få samme effekt.

Den vanligste forløperen til folkemord er væpnet konflikt. Det vil ikke si at konflikt med nødvendighet fører til folkemord, men at *voldelig* væpnet konflikt er en utløsende faktor. Empiriske undersøkelser viser at nesten alle folkemord i den siste halvdel av det tjuende århundret har blitt begått i etterkant av interne kriger, revolusjoner og regimekollaps (Harff 2003:57). Konflikt er imidlertid ikke en forklarende faktor ettersom folkemord bare er én mulig reaksjon. Spørsmålet er hvilke andre strukturelle, kulturelle, historiske, økonomiske og sosiale faktorer det er

---

som forverrer forholdene så mye at en av gruppene tilslutt søker å eliminere den andre.

Et regimes særpreg er en medvirkende årsak til folkemord. Regimer som bryter menneskerettighetene har som oftest visse trekk som gjør de mer tilbøyelige til å ta i bruk folkemordrelatert strategi. Dette handler om i hvilken grad systemet fordeler og balanserer makt mellom ulike institusjoner, om maktstrukturene inkluderer prinsippet om politisk mangfold, og i hvilken grad systemet er stabilt. Dersom regimets ledelse (eliten) har absolutt makt, kan den handle vilkårlig og kun i overensstemmelse med egne ønsker og innfall. Motsatt dersom makten er spredt, kontrollert og balansert vil den handle mindre aggressivt ovenfor andre og dermed i mindre grad være tilbøyelig til å begå folkemord (Rummel 1999:23). Videre dersom en stats sikkerhetsagent eller lignende organ opererer med få eller ingen form for legal- eller institusjonelle rammer, er det større sjanse for åpenbare brudd på menneskerettigheter (Harff og Gurr 1998:561).

I det tjuende århundre kan man identifisere fire former for regimer. Sultanistiske, autoritære, totalitære og demokratiske (Linz 1996). I alle de tre ikke-demokratiske regimetyperne er all makt konsentrert hos en liten del av befolkningen og det finnes få eller ingen begrensninger på elitens utøvelse av makt. Den generelle regelen er at politisk pluralisme i form av et mangfold av partier og opposisjon er ikke-eksisterende, selv om stabile autoritære regimer har åpnet for en viss grad av dissens eller meningsforskjeller. Menneskerettigheter har heller ingen plass i disse regimene som i større grad preges av at makten sikres og konsolideres gjennom undertrykkelse av befolkningen. Det er imidlertid den totalitære struktur som i særlig grad legger forholdene til rette for massive menneskerettighetsbrudd. I disse regimene er terror og lovløsheten preget av normativ institusjonalisering. Undertrykkelsen er en del av selve systemet. I motsetning til de fleste andre ikke-demokratiske regimene forsetter terror og undertrykkelse også etter at makten er konsolidert og det politiske systemet er stabilt. I det totalitære systemet er det intet skille mellom stat og samfunn, eller mellom politi og administrasjon. Den styrende ideologiske komponenten som ikke er

iboende i verken sultanistiske eller autoritære regimer, blir kombinert med en revolusjonær strategi og dette gjør denne regimetyper mest tilbøyelig for folkemord (ibid). Ideologiens betydning kommer jeg tilbake til.

Både Helen Fein (1993:82) og Barbara Harff (2003:63) viser at folkemord sjeldent skjer i demokratier². Demokratiske institusjoner, legale prinsipper og normer fungerer som barrierer som hindrer overgrep mot egen befolkning. Dette er ikke det samme som at det demokratiske politiske system er en garanti for menneskerettigheter, eller en garanti mot folkemord. Det demokratiets system sikrer flertallstyre og innbyggernes rettigheter er nedfelt i hver enkelt regimes forfatning. Dette systemet baserer seg på prinsippet om ”flytende majoriteter”. Det vil si at det antas at ingen minoriteter er permanente, fordi en hver *meningsbasert* minoritet kan overbevise et tilstrekkelig antall mennesker slik at det dannes en majoritet. Dette prinsippet gjelder ikke for minoriteter som har såkalt stabile identiteter, som for eksempel etnisitet eller religion. Slike minoriteter må derfor beskyttes gjennom konstitusjonelle garantier. Problemet oppstår dersom majoriteten bestemmer seg for å oppløse/fjerne disse garantiene, og man får et såkalt majoritetens tyranni der minoriteter blir undertrykt (Linz 1996:187-188). Faren for menneskerettighetsbrudd i et demokrati er størst dersom systemet faller sammen og derfor ikke er i stand til å forsvare befolkningens rettigheter. Det er først og fremst i de ustabile demokratiene preget av kriser og økende polarisering at alvorlige brudd på menneskerettighetene kan skje. Likevel viser erfaring at selv om demokratier også begår overgrep, er faren mindre enn i autoritære regimer på grunn av maktfordelingsprinsippet. (Linz 1996:191; Harff 2003:66).

Ovenfor har det blitt redegjort hvordan visse systemer som *ikke tillater* politisk pluralisme, i betydningen av politisk mangfold, eller institusjonell pluralisme, i form av maktfordeling gjennom institusjonell differensiering (Østerud m.fl 2001:196),

---

² Det bør påpekes her at Fein og Harff (med og uten Gurr) bruker ulike betegnelser på ikke-demokratiske regimer. Hva slags karakteristikk som knyttes til disse kan derfor variere. Likevel velger jeg å bruke begge om hverandre ettersom det viktigste poenget her er skille mellom ikke-demokratiske og demokratiske regimer.

knyttet til tilbøyeligheten til folkemord. Samtidig kan sosialt og kulturelt mangfold, som for eksempel ulike rasebaserte, etniske og eller religiøse grupper, skape en bakgrunn for et folkemord dersom forholdet mellom de ulike segmentene i samfunnet er preget av ubalanse, konflikt og fiendtlighet (Kuper 1980; Fein 1993; Harff 2003). Problemer kan for eksempel oppstå i samfunn som opplever ulik inkorporering i det sosiale, økonomiske og ikke minst politiske liv. Dette gjelder særlig dersom denne ubalansen preges av særbehandling av den dominerende gruppe og diskriminering av de(n) undertrykte gruppen(e). De diskriminerte vil da naturlig mobilisere mot undertrykkerne, og blir med det en utfordring og mulig trussel. Dersom det da utvikler seg en negativ polariseringsprosess³, kan dette i kombinasjon med andre faktorer, som ideologi, føre til at gruppene utvikler en sterkere tilhørighet til hverandre og det kan oppstå en farlig avgrunn mellom ”oss” og ”dem”. Både Fein (1993) og Harff (2003) viser gjennom empirisk analyse at det i det tjuende århundre er en relativt sterk sammenheng mellom etnisk (og eller lignende) lagdeling og folkemord. Samtidig påpeker Harff at faren for folkemord er større jo mindre den dominerende elitens maktbase er. Det vil si at etniske og religiøse skillelinjer kun har stor betydning for folkemord dersom den politiske eliten utgjør en etnisk eller religiøs minoritet (ibid:66-67)

Folkemord handler ofte om å utnytte eller spille på konfliktskillelinjer i heterogene samfunn. Derfor må man i studier av slike konfliktlinjer blant annet belyse hvordan og *av hvem* disse overføres til det politiske samfunn (Sartori 1969; Chalk og Jonassohn 1990). Regimetype og samfunnsstruktur utgjør derfor et bakteppe mens prosessen startes av en form for styrende autoritet. Dette lederskapet utgjør en viktig utløsende faktor. Et lederskap utnytter situasjoner og følelser i et samfunn for å iverksette en prosess som kan ende i folkemordet (Charny 1982:201). Det avgjørende er hvordan den ledende eliten kanaliserer konkurranse og konflikt mellom ulike etniske grupper i samfunnet. Dersom et lederskap bestemmer seg for å bruke

---

³ Det vil si at to eller flere ulike grupper legger større vekt på motsetninger og ulikheter og felles interesser, slik at ytterliggående synsmåter får større tilslutning enn moderasjon.

motsetninger for egen vinning skyld, vil konflikten forverres. Dersom de isteden velger å bruke sin posisjon til å modere de konfliktfylte følelsene mellom gruppene, vil motsetningene dempes. Et lederskap har makt over og kontrollerer den politiske infrastruktur som er nødvendig for å mobilisere folkets følelser (Cigar 1995:6). Som påpekt over er legale autoriteter gjerne sammenfallende med det politiske lederskapet i autoritære og totalitære regimetyper. Denne legale autoritet kan brukes til å legitimere og rettferdiggjøre, og i ytterste konsekvens krever deltagelse i, en hver form for aktivitet lederskapet mener er nødvendig (ibid). En sterk ledende personlighet er her en supplerende faktor for videre mobilisering. Et symbol eller figur kan generere massedyrkelse å virke samlende. Dersom lederskapet har en slik figur eller symbol øker dette sjansen for at et folkemord kan gjennomføres (Harff og Gurr 1998:562).

Ideologi er et kjennetegn ved folkemord i det tjuende århundret og en svært viktig medvirkende årsak. Enten utgjøre ideologien et styrende motiv for lederskapet eller det brukes som et virkemiddel uavhengig av egen tro. Ofte er det snakk om en kombinasjon av de to. Lederskap bruke ideologi til å legitimere regimets politikk og mobilisere, eller pasifisere, befolkningen i folkemordsprosessen. Ideologi, som for eksempel en trosretning eller ekstrem nasjonalisme, skaper normer og holdninger og forbereder folket på den eskalerende bruken av vold som kan ende i folkemord. Selv om hvert enkelt tilfelle, lederskap og samfunn er ulikt, finnes det ideologiske felleselementer i det tjuende århundret. Ben Kiernan (2003) identifiserer følgende punkter som preger disse ideologiske folkemordene. Ofrene blir definert gjennom raseretorikk (og/eller ofte religiøs retorikk) basert på ønske om ”renhet”. De områder overgriper forsøker å erobre utgjør deres gruppes opprinnelige hjemmeland og har blitt urettmessig tatt vekk fra dem. Disse områdene må renses for ”urene elementer” før det kan gjenforenes med resten av landet. Ideologiene dyrker som oftest bonden, eller han som er ”ubesudlet av det moderne forfall”. Bonden står som et symbol på grunnfjellet eller fundamentet av det opprinnelige rene samfunn. Folkemordregimet anser seg som en slags beskytter av dette bondelivet mot urbaniteten. Hver for seg er de fire komponentene, rase, religion, ekspansjon og kultivering relativt harmløse

komponenter, men sammen har de vært eksplosive og vedvarende i det tjuende århundrets folkemord (ibid:51).

Michael Mann (1999) argumenterer for at de ideologisk legitimerede folkemordene i det tjuende århundret må sees i sammenheng med framveksten av etnisk- eller rasebasert nasjonalisme. Harffs (2003) empiriske forskning viser også at ekskluderende ideologi er et kjennetegn. Ekskluderende ideologier er trossystemer som identifiserer en altoverskyggende hensikt eller prinsipp som rettferdiggjør tiltak som begrenser, forfølger eller eliminerer visse kategorier av grupper (ibid:63). Dersom en regjerende elite er tilsluttet en slik ideologi er det større sjanse for at en stats sammenbrudd ender i folkemord (ibid:66). Samtidig er konteksten som ideologien opererer i viktig (Kuper 1980:92), og her spiller alle de andre elementer som blir vurdert inn.

"If there has been any attempt at a sensible explanation of genocide over the years, it has been along the lines of understanding how historical, political, and economic forces build to legitimate destructiveness in the name of this or that national, religious, racial, or whatever group purpose. Nothing of what I have been saying is intended in any way to dismiss or minimize the critical significance of these large-scale socio-historical processes. The problem is that these large-scale events in themselves do not really explain the ultimate human phenomenon of man's ability to destroy his fellow man" (Charny 1982:23).

Selv om ideologi står sentralt ved ideologiske folkemord, er dette ikke en forutsetning for folkemord generelt. Folkemordrelaterte massakre skjer også uten ideologisk dehumanisering (Fein 1990:36; Kuper 1980:92), og man kan ha dehumanisering uten at massakre er en nødvendig konsekvens (Kuper 1980:84-85).

Politisk og samfunnsmessig struktur er viktige forutsetninger for folkemord, men folkemord begås av mennesker og ikke strukturer. Menneskelig oppførsel avhenger av gruppens meninger, verdier og normer (Rummel 1999:33). Det er disse holdningene et lederskap forsøker å manipulere eller forme gjennom ideologi. Israel W. Charny (1982:kap13) trekker frem følgende elementer ved et samfunns verdier og tradisjoner som sier noe om et samfunns tilbøyelighet for folkemord.

- 1) Dets forhold til liv, død og livskvalitet. Et samfunn som ikke verdsetter individets respekt for liv er spesielt utsatt.
- 2) Forholdet til mindre og/eller fremmede elementer og ulikhet innenfor samfunnet. Problemet er når det å være annerledes forstås som negativ og en trussel mot ens egen særegenhet.
- 3) Illusjonen om behovet for å forsvare seg. For eksempel en tro på at "alle andre" alltid har utgjort en tilsynelatende trussel mot ens egen eksistens. At man er spesielt utsatt.
- 4) Hvordan hat og hevntanker blir verdsatt, og hvilken plass tvang og vold gis i kulturen. Holdninger og normer som fokuserer på makt som fysisk styrke, der forsvarsstrategien (på internasjonalt eller nasjonalt nivå) som avhenger av størrelsen på styrke, underbygger sjansen for bruk av folkemord. Generelt sett anses både aktiv støtte og passivitet i forhold til utbrudd av vold i samfunnet som farlig. Dette punktet henger i stor grad sammen med det foregående (illusjonen om behovet for selvforsvar).
- 5) Hvordan tradisjonene for å søke makt er i et samfunn er viktig, for eksempel om makt brukes til fremme eget potensial (positivt) eller om det brukes kun for å kontrollere eller undertrykke andre (negativt).

Den politiske kulturen (befolkningens politiske holdninger, normer og verdier) i et politisk system har derfor betydning for forholdet mellom grupper i befolkningen, og for forholdet mellom de styrte og de styrende. Hvilke politiske kulturer som preger samfunn og politiske systemer der folkemord kan skje, er vanskelig å si. Ut i fra Almond og Verbas (1989) idealtyper av politiske kulturer og redegjørelse for politiske systemer (jamfør neste punkt om teori 3.1.3), kan man tenke seg at en politisk kultur som forbindes med sentralisert autoritære og totalitære regimer (politisk subjekt- eller undersåttkultur), der deltagelse av befolkningen generelt er liten, vil være de mest sannsynlige. Denne politiske kulturen er preget av lojalitet og passivitet til systemet og regimet. En demokratisk borgerkultur, det Almond og Verba kaller *Civic Culture*, er på den andre siden uforenlig med folkemord ettersom kulturen fostrer fredelig konfliktløsning og verdier som felles solidaritet og tillit til mennesker gjennomtrenger alle de politiske virkeområdene (ibid:kapxiii). Dette vil bli klarere etter hvert.

Historiske konflikter og sosiale og økonomiske problemer er utløsende faktorer som også kan være med på å forsterke folkemordsprosessen. Tidligere konflikter kan gi den nåværende konflikten en følelsesladd karakter. Bruk og gjenbruk av historien er elementer som til stadig dukker opp i tilknytning til folkemord. Samtidig er det farlig

---

å forklare folkemord utelukkende ved å henvise til historiske motsetninger fordi det ligger implisitt i en slik forklaring at folkemord er uunngåelig. Likevel er historien en bakgrunnsfaktor som ofte utgjør folkemordets kontekst og som derfor kan være forklarende (Cigar 1995:12-13). Vanskelige økonomiske forhold gjør et samfunn mer sårbart og lettere påvirket av mindre eller større konflikter. Spesielt øker sjansen for konflikt dersom økonomiske problemer fører til ulik behandling av allerede ufordelaktig stilte grupper (Harff og Gurr 1998:562). Forskning viser for eksempel at det er en viss sammenheng mellom fattigdom og folkemord (Harff 2003:64). Sosiale problemer som følge av manglende økonomisk utvikling, fattigdom osv. gjør det lettere å igangsette en folkemordsprosess. Disse faktorene er såkalt supplerende faktorer som forsterker faren for folkemord, men som alene verken er nødvendig eller tilstrekkelig.

Internasjonale forhold og trender påvirker også folkemordsprosessen. For eksempel vil et lands tilknytning til den internasjonale økonomien ha stor betydning for graden av grove menneskerettighetsbrudd (ibid:67). Økonomisk globalisering har økt lands behov for tilgang til det internasjonale marked og dermed gjort dem mer avhengig av internasjonal godvilje. Samtidig har prinsippet om ikke-intervenering på den ene siden sikret et lands suverenitet, men på den andre siden utgjort et hinder for å reagere på grove menneskerettighetsbrudd (Kuper 1985). Kina påstår for eksempel at kravene om bedre menneskerettighetsforhold knyttet til økonomisk samarbeid, støter an om deres nasjonale suverenitet. Geopolitisk vurdering av et lands plassering har også påvirket i hvilken grad hovedsakelig stormakter engasjerer seg (ibid:64). Behovet for sikkerhet har gjort stater avhengig av strategisk militære allianser, men de stadig skiftende globale alliansene har svekket forutsigbarheten av internasjonal reaksjoner på massive menneskerettighetsbrudd. Om et folkemord blir møtt med passiv støtte, ignorert eller aktivt fordømt beror på deres tilhørighet i allianser (Harff og Gurr 1998:561).

2.4 Utviklingen i Bosnia-Herzegovina

De dramatiske hendelsene i Bosnia-Herzegovina kom som kulminasjon av en lengre tids voldsutvikling. Både kroatisk, muslimsk og serbisk grupper begikk overgrep, men det er overgrepene støttet av Serbia og begått av bosnisk-serbiske regulære styrker og bosnisk-serbisk militær som er blitt definert som folkemord. Folkemordsprosessen hadde to kulminasjonspunkter. 1. Sommeren 1992 da bosniske styrker tilkjempet seg ca sytti prosent av Bosnia-Herzegovinas område (Judah 1997:239) noe som medførte nesten 2 millioner bosniske flyktninger (Silber og Little 1996:252). 2. Folkemordet i 1995 da bosnisk-serbiske militære okkuperte Srebrenica (Judah 1997:239) og massakrerte over 7000 muslimske gutter og menn. Den internasjonale domstolen i Haag (*The International Court of Justice*) erklærte allerede i 1993 at rest-Jugoslavia (Serbia og Montenegro) hadde begått brudd på folkemordkonvensjonen i form av:

murder; summary; executions; torture; rape; mayhem; so-called "ethnic cleansing"; the wanton devastation of villages, towns districts and cities; the siege of villages, towns, districts and cities; the starvation of the civilian populations; the interruption of, interference with, or harassment of humanitarian relief supplies to the civilian population by the international community; the bombardment of civilian population centres; and the detention of civilians in concentration camps or otherwise (internet referanse1).

Overgrepene var massive og er vel dokumenterte, men hva skiller disse fra den etniske rensingen som har vært et trekk ved balkansk politikk gjennom lengre tid? Hva er det ved de bosnisk-serbiske styrkenes handlinger som skilte dem fra de andre?

Etnisk rensing versus folkemord

Folkemord og etnisk rensing er to termer som ofte overlapper. Begge tilhører den samme kategorien av politisk motiverte masse mord eller fordrivelse (Chiot 2002:1-5), men de er ikke per definisjon det samme eller er avhengige av hverandre. Etnisk rensing kan bli brukt i et folkemord, men er ikke ensbetydende med folkemord. Folkemord behøver heller ikke innebære bruk av etnisk rensing. Forskjellen er viktig for å få frem at folkemord ikke med nødvendighet må knyttes til etnisitet, og at

etniske konflikter der rensing blir brukt som strategi ikke må ende i folkemord. Forskjellen mellom de to typene av konflikter bunner i stor grad i spørsmålet om balansen mellom overgriper og ofre, og i graden av overgrep. I prinsippet kan folkemord bli utført av en liten gruppe mennesker, mens etnisk rensing forutsetter mobilisering av massebevegelser. Folkemordet på muslimer i Bosnia-Herzegovina ble begått av mindre ekstreme grupperinger, mens hele det militære apparatet (både på serbisk og kroatisk side) utførte den etniske rensingen. Etnisk konflikt impliserer masseforflytninger av befolkninger, noe som strengt tatt ikke er nødvendig under et folkemord som for eksempel i Rwanda (selv om dette ofte skjer, og skjedde i Bosnia-Herzegovina). Etnisk rensing fører ikke alltid til et stort antall døde, mens det ligger i definisjonen av folkemord en antagelse om stor tap av menneskeliv (Gellately og Kiernan 2003:19-20).

Etnisk rensing og folkemord kan plasseres på hver sin ende av en skala. Bell-Fialkoff (1996) plasserer både etnisk rensing og folkemord inn under fellesbetegnelsen *population cleansing or removal* – befolkningsfjerning eller rensing. Dette innebærer planlagt og dermed bevisst fjerning av en uønsket befolkning (definert ut i fra sine etnisitet, religion, rase, klasse og/eller seksuell preferanse) fra et vist område. Den eller de karakteristikker som definerer gruppen må utgjøre grunnlaget for fjerningen (ibid:3). Det finnes ulike grader for slik befolkningsrensing og folkemord utgjør den mest ekstreme formen der total tilintetgjøring er målet. ”Vanlig” etnisk rensing er ofte mindre ekstremt. Det finnes også ulike former eller mønstre av befolkningsrensing. Etnisk rensing er bare en av flere, som for eksempel rensing basert på rase, religion, ideologi (som klasse), politisk overbevisning, strategisk økonomisk hensyn osv. (ibid:53-56). Det som skiller den serbiske etniske rensingen fra annen etnisk rensing er først og fremst det ideologiske aspektet ved medienes og de intellektuelles anti-muslimske kampanje som gjorde at prosessen fikk en spesielt grusom karakter.

Fra etnisk rensende ideologi til ideologi om folkemord

Både massedrap og masseforflytninger har preget rivaliseringen over områder på Balkan. Etnisk rensing har vært en del av den politiske strategien (ikke bare den

serbiske) helt siden det ottomanske og senere habsburgske imperiet retrett. Med utviklingen av den moderne nasjonalismen på 1800-tallet ble etnisk rensing uoppløselig knyttet til ideen om nasjonal frigjøring (Judah 1997:75-78). Det nye og destruktive med den etnisk rensende nasjonalismen som den serbiske intellektuelle elite, politikere, kirke og media forfektet på 80-tallet, var at ideologien nå fikk et mer ekstremt uttrykk. Jo nærmere man kom krigsutbruddet, jo mer fikk nasjonalismen et preg man forbinder med folkemordsrelaterte ideologier. Det vil si at den tok form av en ekskluderende ideologi der ofrene ble gitt spesifikke karaktertrekk, ønsket var ”renselse” av befolkningen og de ”rettmessige” territoriene, og at autoritene (til en viss grad) stod som beskyttere av det tradisjonelle mot ”moderniteten”.

De fleste ikke-serbere, både albanere, slovenere, muslimer, kroater, makedonere og til og med moderate serbere var etter tur offer for den nasjonalistiske propagandaen. Likevel var det først og fremst muslimene som til slutt stod i fokus, og denne ”muslimske fienden” ble definert ut i fra rasebiologiske så vel som religiøse kriterier. Dette i tråd med de kravene FNs folkemordsdefinisjon har satt (Cigar 1995; Naughton m.fl. 1994; Kiernan 2003). Den serbiske nasjonalistiske ideologi definerte den muslimske befolkningen som en mindreverdig etnisk rase og tok blant annet i bruk biologiske metaforer. Muslimer som gruppe var å forstå som en ondartet sykdom og det fundamentalistiske islam truet med å infisere ikke bare Serbia, men hele Europa (Kiernan 2003:33). Muslimer (og kroater) ble stemplet som farlige ”fanatikere”. Gruppen ble knyttet til islamsk fundamentalisme og sammenlignet med Ustaša (et voldelig kroatisk regime som massakrerte serbere under andre verdenskrig) (Judah 1997:205). I 1991 truet den bosniske lederen Radovan Karadžić med at de bosniske muslimene ville ”forsvinne fra jordas overflate” dersom de valgte å gå til krig for et uavhengig Bosnia-Herzegovina. Senere uttalte han at muslimene var de som burde føle seg mest truet og at de stod i fare for å forsvinne som nasjon (Kiernan 2003:36).

Videre forfektet serbisk nasjonalisme etnisk rene områder. Ikke-serbiske elementer måtte utryddes fra serbernes ”rettmessige hjemland” (og ikke bare integreres), og det

---

ble fremsatt krav på de områder som ”urettmessig” hadde tilfalt andre da Tito satte opp grenser i det tidligere Jugoslavia. Den serbiske nasjonalistiske intellektuelle elite uttrykte tidlig behovet for å etablere nasjonal integritet for det serbiske folk. Slobodan Milošević understreket de ”sterkes” rett til å diktere grenser, og at serberne måtte være de ”sterke”. I 1993 uttalte et bosnisk-serbisk parlamentsmedlem at de bosniske serberne nå måtte kjempe for å tilegne seg mest mulig etnisk rom (ibid). Slik appellerte de serbiske og bosnisk serbiske lederne til en ”såret nasjonalisme” som fantes spesielt blant ekstreme serbiske nasjonalistiske grupperinger. ”Såret nasjonalisme” knyttes til følelsen av å ha blitt undertrykt og tildelt for lite makt og territorier i Titos Jugoslavia i forhold til størrelse osv. Samtidig appellerte de til en både påtatt og virkelig tro på trusselen om tilintetgjøringen av den serbiske befolkningen, og at angrep var et nødvendig forsvar. Den bosnisk-serbiske militære lederen Radko Mladic, en overbevist ekstrem nasjonalist, uttalte at tyskerne, kroatene og muslimene hadde til hensikt å utrydde det serbiske folk som derfor rettmessig måtte forsvare seg (ibid:39).

Til en viss grad forsøkte også elementer av den bosnisk-serbisk/serbiske autoritet å skape et bilde av seg selv som beskyttere av det landlige serbiske agrarsamfunn mot ”fienden”. Denne fienden var moderniteten materialisert som den urbane muslimske befolkningen (ibid:45). Den etniske rensingen av muslimene var ikke bare et biprodukt av krig, men et mål i seg selv (Bennett 1995:238; Cigar 1995:3; Silber og Littel 1996:244).

3. Politisk kulturteori

Bakgrunn

Politisk kulturteori er en retning innenfor statsvitenskapen som låner elementer fra andre disipliner som sosiologi og antropologi. Retningen kombinerer det statsvitenskapelige fokuset på politiske systemer og institusjoner, med blant annet sosiologisk og antropologisk fokus på sosiale strukturer og kultur. Begrepet 'politisk kultur' ble først sentralt i den klassiske strukturfunksjonalismen på 50-60-tallet, og det moderne studiet av politisk kultur startet med den strukturfunksjonalistiske *Civic Culture*-tradisjonen. En retning innenfor politisk kulturteori som handler om stabilitet og ustabilitet innen ulike politiske systemer. Under de makroorienterte statsvitenskapelige tilnærmingenes dominans på 70-tallet, med blant annet *rational choice*-retningen, ble begrepet i stor grad borte. Likevel overlevde begrepet videre i den psykologisk orienterte valgforskningen. Senere på 80-tallet ble begrepet igjen sentralt gjennom blant annet antropologiens påvirkning på statsvitenskapen (Selle og Berntzen 1991:43-44).

Kjernebegrep

'Politisk kultur' referer til de meninger, både subjektive og intersubjektive, som tilskrives politikken (Smelser og Baltes 2001:11640). Begrepet omhandler et sett av delte (i alle fall delvis) og dypt følte sosialt konstruerte verdier og holdninger som gjennomtrenger alle politiske og statlige aktiviteter i et samfunn. Konseptet omfatter hele det sosiale systemet og ikke bare de individuelle medlemmene, samtidig som den politiske kulturen er dannet på bakgrunn av *individuelle* verdier og holdninger (Foster 1982:562). De sentrale komponentene i en politisk kultur er symboler, myter eller "sannheter", og kollektive minner eller mangel på minner (benektelse).

Bruksområdet

Med politisk kulturteori søker man å studere politisk oppførsel og politiske utviklingsforløp. Hensikten er hovedsakelig å forstå og forklare endringer i politiske

systemer, og her handler det både om hvordan politikk former kultur og hvordan kultur former politikk. Det essensielle er at den politiske kulturen påvirker vår politiske adferd som igjen har betydning for det politiske systems stabilitet/ustabilitet og yteevne. Politisk kultur teori viser at våre sosiale relasjoner, det vil si det kulturelle og sosiale fellesskapet vi befinner oss i, påvirker vår verdier som igjen påvirker vår handling (Smelser og Baltes 2001:11640-11641).

3.1 Civic Culture-retningen

Definisjon av politisk kultur

Gabriel Almond og Sindey Verba (1989) foretok på 60-tallet et av de første systematisk sammenlignende studiene av demokratiske politisk kulturer, der de undersøkte hvilke sosiale strukturer og prosesser som er nødvendige for å opprettholde et demokrati. Deres studier konsentrerer seg hovedsakelig om de psykologiske og subjektive dimensjonene ved et politisk system (ibid:13). Politisk kultur hos Almond og Verba referer til en nasjons spesifikke politiske orienteringer eller holdninger ovenfor det politiske system, både som helhet og ovenfor dets ulike deler. Det vil si det sett av oppfatninger som samfunnsmedlemmene har om hva som er mønstrene for politisk samhandling og politiske institusjoner. Et samfunns politiske kultur utgjør det politiske systemet slik det har blitt internalisert i befolkningens forståelse (kunnskap), følelser og evalueringer (meninger og bedømmelser) (ibid:12-13).

Den demokratiske borgerkultur – Civic Culture

Den demokratiske politiske kultur som Almond og Verba (ibid) knytter til et stabilt og fungerende demokrati, betegnes som *Civic Culture* eller demokratisk borgerkultur. Dette er en politisk kultur som kombinerer de ulike idealformene for kulturer (skissert under) og som må anses for å være et sluttprodukt av den nasjonsprosessen de antyder i redegjørelsen for blandingsformer (også skissert nedenfor). En slik politisk kultur er i slekt med det Tocqueville og Montesquieu kaller ”borgerånd” (Andresen

1968). I den demokratiske borgerkultur supplerer og ikke erstatter *deltagelse* i de politiske systemer og prosesser både *tilhørighet/lojaliteten* til provinsielle eller tradisjonelle systemer, og rollen som den *passive og affektive* undersåtten. Det vil si at selv om borgerne deltar aktivt i politikken, gjennom blant annet valg, politiske partier, interesseorganisasjoner osv., er de fortsatt til en viss grad lojale til tradisjonelle autoriteter som for eksempel familie, klan osv. Den politiske deltagelsen blir også begrenset av at ikke alle ønsker eller har evnen til å delta. Disse er isteden passive mottakere av politiske og samfunnsmessige goder (og byrder). Denne blandingen skaper en balanse der de ikke-deltagende og mer tradisjonelle politiske orienteringene begrenser borgernes deltagende orienteringer. På denne måten blir den demokratiske aktivitet mildere og ikke like truende for systemet som helhet. Politisk deltagelse, engasjement og rasjonalitet (kostnadsvurdering) balanseres opp mot passivitet, tradisjoner og lojalitet til provinsielle verdier (Almond og Verba 1989:29-30).

Gjennom studier av ulike demokratiske politiske systemer, slutter Almond og Verba at det kan knyttes visse grunnsetninger til den demokratiske borgerkulturs betydning for det demokratiske politiske system. Kjernen er at demokratiets konsolidering og stabilitet avhenger av symbiosen mellom de ulike politiske kulturene og deres tilhørende verdier og holdninger som finnes i en borgerkultur. Dette forutsetter at det på den ene siden finnes rasjonell politisk aktivitet, og på den andre siden at denne deltagelsen begrenses slik at det ikke legger for store begrensninger på den styrende autoritet. Et konsolidert demokrati avhenger av denne balanse mellom aktiv og passiv demokratisk deltagelse, noe som forutsetter en viss form for passivitet eller underdanighet hos befolkningen. En norm som ikke tradisjonelt forbindes med det demokratiske system (ibid:xiii).

Det er også essensielt for demokratiets stabilitet at det eksisterer en balanse mellom konflikt og konsensus. Det må være nok motstridende meninger til at befolkningen føler en forpliktelse og behov for å involvere seg i den demokratiske dialog og beslutningsprosess. Samtidig som de mer alvorlige politiske konfliktene må holdes i

sjakk av en følelse av overordnet solidaritetsfølelse, tillitt til medmennesker og troskap til "demokratiets spilleregler". Her er det samtidig viktig at vanskelige politiske spørsmål ikke forblir uløste fordi dette omsider vil skape en farlig ustabilitet i det demokratiske politiske systemet. Tillit og solidaritet er derfor verdier som må være felles for samfunnet og gjennomtrengende alle de politiske virkeområdene. En slik kultur fostrer også fredelig konfliktløsning ettersom politiske forskjeller og konflikter blir kontrollert av den overordnede følelse av felles solidaritet og gjensidig tillit. Et samfunn som isteden er preget av separate og autonome holdningsfelleskap forhindrer borgernes evne til å samarbeide politisk seg i mellom. Dette kan igjen reflektere en mer generell manglende evne til å drive politiske forhandlinger, til å samarbeide, og til å samle seg om felles interesser. Samfunnet deles opp i avstengte og relativt fiendtlige leire. Den alltid eksisterende balansen mellom konsensus og konflikt vil da mest sannsynlig tippe over i konflikt (ibid: 361-362).

Kritikk

Etter at Almond og Verba gjennomførte disse studiene, viste nye studier at mønstrene i den politiske kulturen i hvert enkelt land endret seg med endringer i økonomi, demografi, politikk og offentlig politiske strategier, kommunikasjonsteknologi og utdanning. Dette førte til at det ble satt spørsmålsteget ved *Civic Culture*-teorien. Nye funn viste bare en moderat støtte av hovedlinjene i Almond og Verbas funn (Smelser og Baltes 2001:1864-1865), og det er en del problemer med den teoretiske retningen. *Civic Culture*-teorien forsøker si noe om den politiske kulturen, men det er egentlig bare de individuelle politiske holdningene som blir målt og ikke den konteksten som individene er en del av og som derfor påvirker deres holdninger. Begrepet 'politisk kultur' blir derfor brukt på en måte som bare uttrykker et aggregat av individuelle psykologiske holdninger og verdier som blir sett på som viktig for ethvert politisk system. Almond og Verba måler samfunnsindividenes holdninger og verdier knyttet til det politiske systemet, men sier ikke noe om *hvorfor* de har disse verdiene og holdningene til felles. Politisk kultur blir derfor ikke relatert til individenes (felles) levemåte, som derfor ikke blir relatert til den konkrete menneskelige samhandling.

Det er akkurat denne samhandlingen som er viktig for å forstå politisk atferd (Selle og Berntzen 1991:43-46).

Videre har retningen som mål å forklare variasjoner i politisk stabilitet, men fordi det er så mange ulike perspektiver integrert i teorien er det vanskelig å avgjøre hva der er som egentlig forklarer disse variasjonene. *Civic Culture*-teorien forsøker blant annet å si noe om polarisering i politiske kulturer, men fokuserer ikke på selve konfliktene eller spenningene mellom eller innad i den politiske kulturen. Dette gjør blant annet deres forhold til subkulturer uklart. Retningen har videre problemer med å forklare politiske endringer. Dersom man skal kunne si noe om hvorfor grupper av mennesker handler som de gjør og hvorfor de endrer denne adferden, må man se på de verdier og holdninger som påvirker atferden. Disse verdiene og holdningen påvirkes av både de indre og ytre påvirkningsfaktorer, som vist i neste punkt (ibid).

3.2 Videreutvikling av funksjonalistisk politisk kulturteori

Hvordan forklare politisk atferd

For å kunne si noe om hvorfor en gruppe handler som de gjør innenfor et politisk system, må man danne seg et bilde av de forutsetninger som ligger bak aktørenes preferanser eller interesser. Et individ handler ikke utelukkende fra sitt "indre", det vil si at han eller hun ikke tar avgjørelser kun basert på rasjonell kostnadsanalyse og egen fornuft. Hva som virker "rasjonelt" avhenger av hva individets omgivelser (den sosiale kontekst individet befinner seg i) dikterer som "rasjonelt". Levemåte er derfor av betydning for hvilke verdier og holdninger man legger til grunn for valg av preferanser og interesser. Det betyr at det er gjennom relasjoner med våre omgivelser at vårt tanke- og handlingssystem formes (Selle og Berntzen 1991:13-17). Disse sosiale relasjonene formes av den kulturen som gruppen tilhører til en hver tid. Det er kulturen som gjør samhandlingen mulig, fordi kulturen er avgjørende for hvordan man organiserer og oppfatter omverden. *Vi må studere de sosiale relasjonene som individet er en del av for å forstå individenes handling.*

Endringer i politisk atferd

Endringer i politisk atferd henger sammen med endringer i politisk kultur. Samtidig som kulturen påvirker vår atferd, formes kulturen av den menneskelige samhandlingen fordi mennesker gjennom sine daglige beslutninger konstruerer og rekonstruerer sin levemåte (det vil si sin kultur). Dynamikken i dette gjensidige påvirkningsforholdet er viktig i forhold til å forklare endringer i politisk kultur (og dermed atferd). Våre valg i de daglige beslutningsprosessene påvirkes av preferanser som ikke allerede er gitt, men som er under utvikling (Selle og Berntzen 1991:53-54). Kulturen formes derfor også av historie, tradisjoner og institusjonelle forhold (ibid:15), og av politiske lederes stil og etiske kode fordi disse faktorene påvirker våre beslutninger (Foster 1982:560-561).

Kulturer møter hele tiden på andre kulturer. Som oftest oppstår det da ofte en konflikt mellom kulturenes ulike måter å organisere sosiale relasjoner (levemåte) på. I slike situasjoner må medlemmene i hver kultur ta valget om de skal forsvare eller forkaste den eksisterende kultur. Disse konfliktene som hele tiden eksisterer enten mellom ulike hovedkulturer, eller mellom hovedkulturen og subkulturer fører til at politiske kulturer endrer seg. Når nye konfliktlinjer oppstår kan, men ikke må, disse danne grunnlag for endret politisk organisering. For å finne ut av hvordan disse igjen kan påvirke samfunnet, må man studere hvordan disse nye konfliktlinjene kan få politisk uttrykk (Selle og Berntzen 1991:51-55). Det sosiale, politiske og økonomiske liv omhandler konflikt mellom de ulike mønstrene av relasjoner og levemåter. Kulturelle forskjeller og konflikt er dermed helt avgjørende for et hvert studium av politikk (ibid:80). *Den politiske kulturen er viktig for å forstå sosiale relasjoner, samtidig som det er viktig å forstå dynamikken bak sosiale relasjoner for å forstå endringer i den politiske kulturen.*

Det politiske system og politisk kultur

Politiske faktorer påvirker den politiske kultur. For eksempel ved at den internasjonale politiske konteksten endrer seg og/eller at politiske autoriteter innad i systemet bevisst forsøker å styre samfunnsutviklingen. Det vil si at på samme måte

som at politisk kultur er av betydning for det politiske systemet, kan selve systemet være av betydning for utvikling/endring av politisk kultur (Smelser og Baltes 2001:11640-11641)

Hvordan påvirker den politiske kultur det politiske system? 'Gruppeidentitet' er et fundamentalt element i politisk kultur. Identitet kan her defineres som *en kombinasjon av individet og han eller hennes rolle i samfunnet, og individets tilhørende sosiale fellesskap (sosiale omgivelser), og han eller hennes geografiske og ideologiske lojalitet* (Foster 1982:561). Politisk kulturer etablerer eller bestrider de legitime grensene for felles identitet (Smelser og Baltes 2001:11640). Dersom samfunnsmedlemmenes felles identitet tillater det, legitimeres lederskapet som dermed kan mobilisere støtte og forpliktelse hos samfunnsmedlemmene (spesielt i en krisesituasjon) (Foster 1982:561). Det vil si at det da eksisterer en kongruens i den politiske kultur mellom befolkning og lederskap. Den politiske kultur legitimerer derfor lederskapets aktiviteter, og de politiske institusjonene, embetene og prosedyrene. Alle strategier og politiske vedtak må rettferdiggjøres i forhold til det regjerende delte verdi/tanke- og holdningssystem (Selle og Berntzen 1991:80; Smelser og Baltes 2001:11640).

Konkurransen mellom ulike politiske kulturer kan føre til at det politiske systemets legitimitet blir utfordret. Dersom det for eksempel oppstår en konflikt mellom ulike verdi/tanke og holdningssystemer i et flerkulturelt samfunn, kan dette påvirke det politiske systemets legitimitet og yteevne. Det kan oppstå en endring eller en forsterking av individers gruppetilknytning som gjør at de føler tilhørighet til et annet politisk system eller mister tilknytningen til det eksisterende (og for eksempel oppretter et eget). Charles R. Foster (1982) viser betydningen av etnisk identitet. Dersom denne identitet blir så sterk (får så bred støtte) at den utfordrer den dominerende sosiale orden, og det sentrale lederskapets legitimitet, har man et potensial for konflikt. I disse tilfellene blir etniske forskjeller politisk relevant og utgjør et politisk problem (ibid: 563-564).

Samtidig kan lederskapet/autoriteten påvirke befolkningens politiske kultur. Politisk sosialisering er en kompleks prosess der ulike elementer i samfunnet påvirker de relevante holdnings- og atferdsmønstrene, som igjen støtter og forsterker det politiske system. Politisk sosialisering kan skje innenfor to områder. 1. Gjennom systematisk metodisk påvirkning, og 2. gjennom spontan og ukontrollert eller uorganisert aktivitet. Den første kategorien, strukturell sosialisering, er mer tydelig i samfunn der det er statlig kontroll over skoles fagplan og instruksjon, kontroll over massemediene, og kontroll med den sosiale organiseringen. Den uformelle sosialiseringens hovedaktør er familien, men dette kan også skje gjennom uavhengig media, individuelle lærere osv. Denne formen har en mer varig og dyp påvirkning på den politiske kulturen enn den formelle (ibid:566-568).

For denne oppgaven er det lederskapets evne til å manipulere den politiske kulturen med tilhørende gruppeidentitet, som er mest relevant. Dette kan de gjøre ved å innføre nye konkurrerende politiske kulturer, som ideologier. Ideologier kan forstås som mer konkrete og rasjonaliserte versjoner av en generell politisk kultur som ofte blir brukt til å legitimere gruppers identitet og/eller til å rettferdiggjøre gruppers politiske mål. Slike ideologier, som for eksempel nasjonalisme, er såkalt revitaliserte eller gjenskapte kulturelle ordninger som kan påvirke en gruppes verdier og holdninger, og dermed den politiske atferden. I politisk kultur er symboler og myter med på å understreke, forklare eller forenkle komplekse følelser og ideer. Ideologi kan være med på å manipulere disse elementene. Ved hjelp av både reelle og deformerte historiske tradisjoner, former eller omformer ideologien den politiske kulturs kollektive minne. I denne sammenheng er splittelse og konflikt å forstå som konkurrerende oppfatninger om myter/historie som fremmer motstridende forestillinger om det politiske samfunn (Smelser og Baltes 2001:11640-11641).

3.3 Typer av politiske kulturer

Hvordan måles graden av politisk kultur?

Almond og Verba (1989) søker å måle samfunnsmedlemmes individuelle orienteringer knyttet til det politiske systemets ulike objekter. 'Orienteringer' deler de inn i tre former (ibid:14):

- **Kognitive orienteringer:** Kunnskap og (antatt) objektive oppfatninger om det politiske systemets ulike objekter.
- **Følelsespregede orienteringer:** Subjektive følelser ovenfor det politiske systemets ulike objekter.
- **Evaluerende orienteringer:** meninger og oppfatninger om de politiske objektene som typisk innebærer kombinasjonen av verdistandarder og kriterier med informasjon og følelser.

'Politiske objekter' deler de inn i tre kategorier og hver kategori har et veiledende spørsmålsett som skal måle samfunnsmedlemmes orienteringer til disse kategoriene (ibid 14-16):

1. Det politiske systemet som helhet:

i) Følelser av patriotisme versus fremmedgjøring. ii) kunnskap og meninger om nasjonen som svak versus sterk, liten versus stor, det politiske samfunn som demokratisk, konstitusjonell eller sosialistisk.

2. De ulike delene av det politiske systemet:

i) Systemets spesifikke roller og strukturer som lovgivende, utøvende, byråkratiske organer. ii) innehaverne av disse rollene som den lovgivende forsamling, monarker o.l., administratorer. ii) De politiske beslutningene og strategiene, bestemmelsene og håndhevelsen av disse bestemmelsene.

3. Samfunnsmedlemmenes rolle som egne politiske aktører:

i) Innholdet og kvaliteten av normer for personlig politiske plikter. ii) Innholdet og kvaliteten av følelsen av personlig kompetanse vis a vis det politiske systemet.

1. Hvilken kunnskap har individene om sin egen nasjon, sitt politiske system, dets historie, størrelse, makt, konstitusjonelle karakteristika osv? Hvilke følelser har de ovenfor systemets karakter? Hva mener de om og hvordan vurderer de disse?

2. Hvilke kunnskaper har de om politiske strukturer og roller, ulike politiske elitene, politiske forslag knyttet til politiske beslutnings- prosesser (input)? Hvilke følelser har de om disse strukturene, lederne og forslagene? Hvilke kunnskaper har de om strukturer, individer og beslutninger involvert i politisk håndhevelsen (output)? Hva er deres følelser og meninger om disse?

3. Hvordan oppfatter de sin egen rolle i det politiske system? Hvilke kunnskaper har de om egne rettigheter, makt, forpliktelser, og mulighet for påvirkning? Hva føler de om dette? Hvilke normer for deltagelse og yteevne bruker de for å ta politiske avgjørelser eller gjøre seg opp en mening?

Former for politiske kulturer og deres tilhørende politiske systemer.

På bakgrunn av de tre dimensjonene av politiske orienteringer (kognitive, affektive og evaluerende orienteringer), trekker Almond og Verba (1989:14-19) ut tre idealtypiske former for politisk kultur, med tilhørende politiske systemer.

Parochial culture: En begrenset eller provinsiell politisk kultur.

- I sin reneste form er denne kulturen knyttet til tradisjonelle politiske systemer som preges av minimal politisk spesialisering (de ulike rollene holdes atskilt og er hver rolle er knyttet til et spesifikt område). Et eksempel er visse afrikanske stammesamfunn.
- Dersom det finnes noe form for sentralisert politisk regime, er befolkningens kunnskap, følelser og meninger ovenfor dette preget av å være usikkert og negativt. De har ikke tilegnet seg noen normer for hvordan deres forhold til regimet skal reguleres.
- Høvdingrollen, førerskapet, sjamanrollen osv. utgjør i denne formen for politisk kultur en diffus blanding av politiske, økonomiske og religiøse roller. Det sivile samfunns politiske orienteringer eller holdninger ovenfor det politiske lederskapet er derfor ikke holdt atskilt fra deres religiøse og sosiale orienteringer.
- I denne typen politisk kultur forventer samfunnsmedlemmene hovedsakelig ingenting av det politiske systemet, og har heller ingen kunnskap, følelser eller meninger om betydningen av sin egen rolle (ibid:16-17).

Subject political culture: En politisk ”subjekt eller undersått” kultur.

- I sin reneste form knyttes denne kulturen til et sentralisert autoritært politisk system.
- Dersom det politiske systemet har utviklet noen demokratiske institusjoner, er befolkningens forhold til disse i større grad følelsesbaserte og normative enn kunnskapsbaserte.
- I denne kulturen er de politiske rollene mer differensiert enn i den forrige. Samfunnsmedlemmene – undersåttene – har her en relativt høy grad av kunnskap og forventninger om hva det politiske systemet skal gjøre og prestere.
- De har dermed meninger om systemet (enten positiv eller negativ), og kan vurdere systemets legitimitet. Likevel gjelder dette først og fremst systemet som helhet og om det som systemet presterer (output), og ikke om hva samfunnsmedlemmene selv må eller kan bidra med (input).
- Derfor tenderer denne politiske kulturen mot passivitet blant befolkningen, som i større grad anses som objekter som er gjenstand for påvirkning av systemet (systemet påvirkes ikke i like stor grad av befolkningen) (ibid:17-18).

Participant political culture: En deltagende politisk kultur.

- I sin reneste form knyttes denne typen til idealversjoner av demokratiske politiske systemer (systemet knyttes til det ”rasjonelle fornuftsbaserte mennesket”).
- Her er de politiske rollene differensierte, men det er ikke snakk om et sentralisert regime (som i kategorien over).

- I denne politiske kulturen har befolkningen både kunnskap, forventninger og meninger om alle delene av det politiske system. Både i forhold til hvordan de politiske rollene skal formes og fylles, i forhold til hva de kan forvente, og med hensyn til deres egen posisjon og rolle i systemet.
- Den politiske kulturen tenderer derfor mot at befolkningene antar aktive politiske roller, og kan variere fra å avise til akseptere systemet og dets prestasjoner (ibid:18).

Politiske kulturer i endring

Almond og Verba viser også hvordan disse kulturene og systemene kan være under stadig utvikling (med forbehold om at man antar at man følger gangen i en nasjonsbyggingsprosess). De fleste samfunn preges av en kombinasjon av ulike idealkulturer. Forfatterne (ibid:22-26) trekker derfor også frem tre blandings- eller overgangsformer som de knytter til politiske systemer under endring. Her ligger det underforstått en kronologisk utvikling fra den provinsielle form, til den subjektive til den deltagende knyttet til utviklingen av nasjonalstaten.

Parochial-subject culture:

- En politisk kultur der en tilstrekkelig stor andel av befolkningen aviser stamme eller landsbyautoritetene, og har begynt å orientere seg mot et mer spesialisert og sentralisert system.
- Dette utgjør ofte første ledd i nasjonsbygging, likevel kan den politiske kulturen også stabilisere seg før det har utviklet seg en politisk subjekt kultur. Denne overgangen er høyst ustabil, og om eller hvor langt prosessen går får betydning for det politiske systemets stabilitet og yteevne.
- Slike politiske kulturer eksisterte for eksempel i det ottomanske imperiet der befolkningen utviklet ulik tilknytning til det lokale og det sentrale politiske systemet (ibid:22-24).

Subject-participant culture:

- En politisk kultur i bevegelse mellom politisk subjekt kultur og en deltagende kultur.
- Dette utgjør gjerne et av de siste leddene i nasjonsbyggingen og knyttes til overgangen fra et autoritært til et mer demokratisk politisk system.
- En tilstrekkelig del av befolkningen har nå begynt å orientere seg fra passiv aksept (eller avvisning) og mot sin egen rolle og muligheter i systemet, samtidig som resten av befolkningen har beholdt den passive lojaliteten til de autoritære strukturer.
- Slike politiske kulturer etablerte seg en periode i Frankrike, Tyskland og Italia i tidsperioden 1900 til ca 1960.
- En mulig konsekvens av denne blandingsformen er at den delen som har beveget seg mot en deltagerkultur, føler seg fremmedgjort fra det politiske systemet. Dersom blandingen blir en status quo over lenger tid kan

konsekvensen også bli at regimet etablerer forvrengte demokratiske infrastrukturer, slik man forbinder med moderne totalitære regimer (ibid:24-26).

Parochial-participant:

- En blanding av begrenset/provinsiell og deltagende politisk kultur, hvor samfunnsutviklingen hopper over den midterste delen av nasjonsbyggingen.
- I disse kulturene har flesteparten av befolkningen beholdt politiske orienteringer knyttet til det tradisjonelle systemet. Samtidig er det innført strukturelle normer som er tilpasset en deltagende politisk kultur. Dermed må det simultant innføres nye deltagende politiske orienteringer, og man får ikke gått igjennom den samme utviklingen som over.
- Dette har blant annet vært realiteten i mange av de nye nasjonene som har utviklet seg i det tjuende århundre.
- Politiske systemer som opplever denne overgangsformen må gjennomgå alle de fasene som de to overstående formene samtidig, noe som i stor grad kompliserer nasjonsbyggingen (ibid:26).

3.4 Teoriens bruk i oppgaven

I oppgaven brukes Almond og Verbas Civic Culture-teori (1989) som et redskap til 1) å belyse hva som er karakteriserer og er nødvendig i en stabil demokratisk politisk kultur og dermed hva som ikke var tilstede i det tidligere Jugoslavia; 2) til å klassifisere den politiske kulturen i Jugoslavia generelt og Bosnia-Herzegovina spesielt. Almond og Verba studerer de politiske kulturene i antatt demokratiske land, mens det politiske systemet i det tidligere Jugoslavia ikke kan betegnes som demokratisk. De har også gjort en mye mer omfattende undersøkelse av politisk orienteringer enn jeg har kapasitet til eller som er nødvendig for oppgaven. Blant har de nok data til å skille mellom de ulike typene for politiske orienteringer som finnes i et samfunn. Jeg bruker derfor ikke de eksakt samme indikatorsett som Almond og Verba. Deres teori brukes kun som en ”veileder” i valg av indikatorer på politisk kultur.

Civic Culture-teorien definerer følgende punkter nødvendig for en fungerende demokratisk kultur som jeg vil bruke til å vurdere det jugoslaviske samfunn:

- Balanse mellom samfunnsmedlemmenes aktive innflytelse og autoritenes evne til å styre effektivt (skaper maktbalanse). Denne balansen sikres gjennom en balanse hos

samfunnsmedlemmene mellom rasjonell deltagelse, passiv affekt og lojalitet til lokale tradisjoner.

- Balanse mellom konflikt og konsensus (sikrer fredlig konfliktløsning). Ved å tillate meningsmangfold skapes følelsen av at deltagelse er viktig (nødvendig for demokratiet), samtidig som konflikt mellom meningsbærerne kontrolleres av de sosiale normene tillit, solidaritet og lojalitet til demokratiske spilleregler.

Følgende punkter vil bli brukt til å beskrive type av politisk kultur definert som *et sett av delte (i alle fall delvis) og dypt følte sosialt konstruerte verdier og holdninger som gjennomtrenger alle politiske og statlige aktiviteter i et samfunn*. Indikatorer⁴ knyttet til disse punktene (jamfør punkt 4.3) er ment å gi indikasjon på *hvilke holdninger samfunnsmedlemmene hadde for hva som var mønstrene for politisk samhandling og politiske institusjoner*:

- Orienteringer mot det politiske systemet som helhet: Her vil jeg bruke spørsmål som kan indikere hva befolkningen synes om selve føderasjonen som for eksempel deres holdninger til om den burde splittes opp i nasjoner (knyttet til etnisitet) og til behovet for uavhengighet. Dette gir indikasjon på om befolkningen (eventuelt hvem av de etniske gruppene som) følte seg fremmedgjort i føderasjonen eller som var patriotiske i forhold til den. Jeg vil også redegjøre for hvilke politiske saker befolkningen var opptatt av og hvem de støttet politisk (ved de første demokratiske valgene holdt i føderasjonen).
- Orienteringer mot de ulike delene av det politiske systemet (dets output og input): Her bruker jeg spørsmål som kan gi indikasjoner på hvordan befolkningen følte seg behandlet av føderasjonens politiske organ(er). I hvilken grad følte de at de ulike folkegruppene ble (u)likt behandlet? Var deres rettigheter ivaretatt? Hva var deres holdninger ovenfor graden av politisk kommunikasjon (inter-etnisk dialog) mellom ulike delene av befolkningen og mellom befolkningen og regjeringen? En eventuell (u)balanse mellom følelsen av deltagelse i input og tilfredsstillelsen med output, kan gi indikasjon på hvilken rolle de følte de fylte som politisk aktør (deltagende borger versus passiv undersått).
- Orienteringer mot forholdet mellom de ulike folkegrupperingene: Her vil jeg bruke spørsmål som kan si noe om graden av tillitt, solidaritet og integrasjon mellom de etniske grupperingene. Hva var deres holdninger ovenfor blandede ekteskap og hvor viktig var det at ektefellen var av sammen nasjonalitet (det vil si etnisitet, jamfør punkt 4.1)? Samme type spørsmål knyttet til foretrukket nasjonalitet på arbeidskollega blir også brukt. Dessuten bruker jeg spørsmål som kan si noe om i hvilken grad samfunnsmedlemmene følte seg trygge i relasjoner med andre etniske

---

⁴ Jeg bruker holdningsspørsmål fra en survey-undersøkelse foretatt av et konsortium av jugoslaviske samfunnsvitenskaplige fakulteter på slutten av 80-tallet og begynnelsen av 90-tallet. Disse refereres av V.P Gagnons (2004) og Vera Vratuša-Žunjić (1997,1999).

---

grupper. Dette kan si noe om graden av toleranse ovenfor meningsbærere av annen trosretning og dermed etnisitet (hos Almond og Verba knyttes meningsbærere til partitilhørighet, 1989:85).

Selle og Berntzen mfl. påpeker en viktig svakhet ved Almond og Verbas studier. De gir ingen god forklaring på *hvorfor* samfunnsmedlemmene har de felles politiske preferanser og interesser de har. I oppgaven søker jeg å forklare hvorfor den politiske kulturen var og ble slik den ble i det jugoslaviske samfunn generelt og i Bosnia-Herzegovina spesielt. Videre ønsker jeg å rette fokus på endring, fordi dette kan brukes til å belyse hvordan de konservative (anti-reformistiske) og nasjonalistiske krefter i Kroatia og Serbia forsøkte endre den politiske kulturen i sine respektive republikker. Følgende punkter viser tanken bak min argumentasjon i oppgaven:

- En politisk kulturs sett av normer og verdier påvirker hvordan vi organiserer vår levemåte (hva som oppfattes som "rasjonelt"), det vil si våre sosiale relasjoner. Disse sosiale relasjonene påvirker vår politiske atferd fordi det bestemmer vårt tanke- og handlingsmønster.
- Den politiske kulturen påvirkes samtidig av alle de beslutningene og valg vi må ta i vår interaksjon med andre (i de sosiale relasjonene). Disse beslutningene påvirkes av faktorer som internasjonal kontekst, tradisjon, historie, institusjonelle forhold og/eller politiske leders stil og etiske koder.
- Nye konfliktlinjer mellom ulike måter å organisere sosiale relasjoner (konflikt mellom ulike kulturer) kan føre til endringer i den sosiale og dermed politiske organiseringen (den politiske kulturen), som igjen fører til endringer i den politiske atferden.
- Dersom et nytt (eller eksisterende) politisk lederskap/elite innfører nye konkurrerende politiske kulturer (for eksempel i form av ideologier), kan dette påvirke en gruppes verdier og holdninger og eventuelt skape en ny tilhørighet (til en viss form for sosial organisering), noe som igjen medfører en endret politisk atferd.

4. Jugoslavias voldelige sammenbrudd

4.1 Historie

Det ottomanske inntog

En gjennomgang av Balkans historie viser at konfliktutviklingen i Jugoslavia ikke var uunngåelig på grunn av et "historisk latent hat" mellom de tre etniske gruppene. Balkanhalvøya har gjennom århundrer vært en smeltedigel av ulike etniske, kulturelle og religiøse grupper. Området omfatter deler av Tyrkia (den europeiske delen), Bulgaria, nesten hele Jugoslavia, Hellas og Albania. Befolkningen i området består av en blanding av grekere, albanere, rumenere, tyrkere og ulike slaviske stammer som serbere, kroater, bulgarer osv. Mesteparten av Balkan lå under det romerske imperiet frem til det fjerde århundre, for deretter å bli delt mellom Roma og Konstantinopel. Slaverne startet sin innvandring først på 500-tallet, og var da opprinnelig én gruppe. Splittelsen i kroatisk og serbisk grupper skjedde først senere. Slaverne overtok etter hvert store landområder og makt, noe som førte til en massiv folkeforflytning av de ikke-slaviske gruppene og til store etniske og lingvistiske omveltninger i det sørlige Balkan. (Judah 1997:7-8).

Fra 1300 til 1500 ankom tyrkerne området. Den påfølgende ottomanske tidsepoken medførte store folkeforflytninger og var med på å skape et etnisk og religiøst sammenfiltret område. Politisk rivalisering mellom de ottomanske tyrkerne og det daværende serbiske kongedømmet, samt økologiske katastrofer førte til storstilt migrasjon av spesielt den serbiske befolkningen (ibid:8-13). Relativt til resten av Europa var likevel den generelle atmosfæren blant befolkningen under dette styre forholdsvis harmonisk og skillelinjene mellom de ulike folkegruppene ofte flytende (Bennett 1995:241). Det meste av Balkan var dessuten preget av det som på den tiden må anses som stabilitet og økonomisk utvikling (Cigar 1995:14-15).

Den store konfliktlinjen på Balkan gikk opprinnelig mellom den vestlige delen under innflytelse av den latinske kirke og den østlige delen styrt av den gresk-ortodokse kirke. Med det ottomanske inntog oppstod det et skille også mellom disse kirkenes innflytelsessfære og det nye muslimske imperiet. Det ottomanske styre kontrollerte nesten hele området frem til 1800-tallet, med unntak av Slovenia, Kroatia og Vojvodina (Nord-Serbia) som tilhørte det katolske habsburgske riket (Bringa 1995:12-13). Den historiske konflikten var derfor hovedsakelig en kamp om makt og innflytelse mellom disse to religiøse imperiene. Det generelle forholdet mellom islam og kristendom var likevel preget av en viss grad av fredelig sameksistens. For eksempel var det serbisk kristenortodokse miljøet og det muslimske ottomanske riket gjennom denne perioden i stor grad allierte og kjempet sammen mot det katolske imperiet (Cigar 1995:14-15). Da maktbalansen mellom det ottomanske og habsburgske riket endret seg, forandret dette relasjonene mellom de gamle alliansene. Som en autonom religiøs enhet innenfor det muslimske riket hadde det kristenortodokse samfunnet økt sitt territorium og sin makt. Da balansen skiftet fra det ottomanske til det habsburgske imperiet endret de sin alliansestrategi. Spenningene mellom det katolske og det islamske samfunn stilnet, mens spenningen mellom muslimer og ortodokse derimot økte.

Det multikulturelle og politiske heterogene ottomanske imperiet stod etter hvert i kontrast til det nye prinsippet om nasjonalstater basert på homogene politiske enheter (*political space*) (Gagnon 2004:13-14). Det vil si enheter der medlemmene har samme religion, rase, språk, kultur og/eller lignende, og hvor *også de politiske holdninger og orienteringer er sammenfallende*. Ideen om nasjonalstaten og etnisk homogenitet fikk økende tilslutning i Europa for øvrig, noe som satt stort press på imperier generelt (ibid:16-21). I takt med denne utviklingen begynte nasjonalistiske spenninger å danne seg. Lokale lederskikkelser i de kristne områdene av det ottomanske riket brukte konfliktpreget politisk strategi til å mobilisere befolkningen rundt sine egne politiske maktambisjoner, og for å legitimere sine egne lederroller i samfunnet. Den endrede sosioøkonomiske situasjonen som følge av den endrede maktbalansen kan ha vært med på å øke de nasjonalistiske spenningene (ibid:14-16).

Det uavhengige serbiske kongedømme (etablerte i 1830) ble en stadig større maktfaktor gjennom 1800-tallet, og utgjorde en økende trussel for det tyrkiske imperiet. Det serbisk-ortodokse samfunnets økende makt la dessuten mye av grunnlaget for den mistillit mellom serbere og ikke-serbere som senere ble utnyttet av nasjonalistiske eliter. Kongedømmet var i stor grad basert på en ny nasjonalistisk ideologi om serbisk storhet og eksklusivitet (Judah 1997:86-89), noe som påvirket de senere forsøkene på å forene sørslaverne i en nasjon. De etniske skillelinjene som har kommet til uttrykk i moderne tid, etablerte seg dermed først i det 19. århundre (Bennett 1995:241), og det var for eksempel først da serbere og kroater gikk i krig med hverandre (Gagnon 2004:31).

1900-tallet

Balkankrigene fra 1912-1913 medførte storstilte massakre av sivile, ødeleggelse av byer og manipulering av media, og satte presedensen for de senere massive bølgene av etnisk rensing (Judah 1997:84). Deretter førte tiden opp mot den første verdenskrig til økende konflikt mellom kroater og serbere, godt hjulpet av Østerrike-Ungarns splitt og hersk taktikk. Perioden var preget av to viktige politiske stridsspørsmål. Det ene var spørsmålet om sørslavernes stilling innenfor det habsburgske riket, og det andre var spørsmålet om det bosniske områdets tilhørighet. Det overordnede spørsmålet var om sørslaverne skulle samle seg eller splittes (ibid:92-94). Den første verdenskrig ble katastrofal for alle folkegrupper, men kanskje spesielt for serberne som mistet opptil en fjerdedel av befolkningen (ibid:97-101). I mellomkrigstiden forsøkte slaverne å samle seg i en jugoslavisk stat, men den økende serbiske dominans skapte isteden en opprivende konflikt om desentralisering versus sentralisering som styringsprinsipp (ibid:104-112). Det er her verdt å merke seg at det muslimske spørsmålet *ikke* enda var blitt fremtredende. Forholdet mellom spesielt serberne og kroatene ble mer etnifisert slik at befolkningen i økende grad identifiserte seg med sin egen gruppe i større grad enn med staten (ibid: 136-141). Spesielt stod de kroatisk intellektuelle, som opprinnelig var svært entusiastiske, skuffet og bitre tilbake (Silber og Little 1996:28). Mistilliten til Serbia økte.

Likevel er det den andre verdenskrig som utgjør det virkelige vannskille i forholdet mellom de ulike gruppene, spesielt mellom kroater og serbere på Vest-Balkan. Samtidig som Joseph "Tito" Broz og hans partisancoalisjon kjempet mot Tyskland, Italia og det kroatisk marionettstyret (Ustaša), foregikk det en intern krig mellom serbere og kroater, og mellom ulike serbiske grupperinger (Bringa 1995:23). Både det kroatisk Ustaša og den serbisk Četnik-bevegelsen stod for brutale ekskluderende programmer som søkte å eliminere andre folkegrupper fra "sine territorier" (Cigar 1995:17-18). Da krigen var over hadde Ustaša drept flere hundre tusen serbere, jøder og sigøynere, mens titusener av sivile muslimer i Øst-Bosnia og mange kroater var blitt massakrert av serbisk nasjonalister fra Četnik-bevegelsen (Bringa 2004:150-151). De kommunistiske partisanene hadde også et ansvar for krigens grusomheter, men de var styrt av kommunistisk ideologi og ikke etnisk gruppetilhørighet (Cigar 1995:17-18). Dessuten forekom det også at militante muslimer deltok i massakre av blant annet serbere. De interne kampene under den andre verdenskrig førte til at flere jugoslaver ble drept av sine egne enn av den tyske og italienske okkupasjons hæren (Bringa 1995:23).

Den konfliktfylte fortiden, den etniske sammensatte befolkningen og de historiske skillelinjene gir ingen fullstendig forklaring på Jugoslavias kollaps, men utgjorde konteksten for det som senere kom. Denne historiske konkurransen om det balkanske området etterlot seg et område med ofte motstridende historisk arv, og skapte samtidig et kulturelt mangfold i området. Til en viss grad preger dette ennå den sørslaviske kulturen (ibid:12-13), men det betyr ikke at en "sivilisasjonskonflikt" var uunngåelig ut i fra en slags "*clash of civilisation*"-tese inspirert av Samuel Huntington. Det multikulturelle preget påvirket likevel de nasjonalistiske kreftene som etter hvert vokste frem under maktkampen på 80-90-tallet (vist nedenfor). Minner om de grusomme krigene ble brukt aktivt til å øke mistillit og hat, og har derfor i stor grad påvirket forholdet mellom de ulike folkegruppene ved å polarisere dem inn i etniske grupperinger. Balkans historie ble en mobiliseringsfaktor, som ble brukt både under sammenbruddet, som krigspropaganda, og i det senere folkemordet.

4.2 Sammenbruddets faktorer

Den jugoslaviske identitetsideologi og nasjonspolitikk

I 1946 samlet Josef "Tito" Broz sørslaverne i en ny jugoslavisk union. Hans system skapte et utstrakt system av føderale rettigheter og nasjonal suverenitet som holdt Jugoslavia sammen (Woodward 1995:45), men fikk aldri helt forent befolkningene etter den andre verdenskrig. Som ved det første forsøket på å samle området, bygde Titos Jugoslavia på ideen om "jugoslavisme" – et forent sør-slavisk område (Judah 1997:94-95). Denne visjonen var på mange måter en i beste fall feilaktig oppfatning om historisk likhet og felles opprinnelse for de tre folkeslagene, serberne, kroater og slovenere (muslimer, makedonske slaver og albanere ble opprinnelig ikke forstått som et eget folk) (ibid:103-104). Tito forsøkte derfor å samle et område med ulike historisk utvikling og religiøs bakgrunn. Serbia, Montenegro og Makedonia var hovedsakelig kristenortodokse, mens Kroatia og Slovenia var katolske. Området i sør var generelt sett fattig, mens områdene i nord var rikt (Bennett 1995:5). Arven fra Balkankrigene og de to verdenskrigene gjorde videre at Tito heller ikke kunne basere enhet på en felles samtidshistorie. Mellomkrigsperioden og den andre verdenskrig hadde ført til en etnifisering av politikken og et politisk miljø preget av frykt og mistro mellom de ulike gruppene.

I et forsøk på å forene de to prinsippene om *slavisk enhet* (den "slaviske" føderasjonen) og *broderskap mellom ulike etniske grupper* (de etnisk-religiøse republikkene) konstruerte Tito en føderasjon basert på "broderskap og enhet" (*brotherhood and unity*). Dette system skapte et tredelt system av nasjonale rettigheter. Den første kategorien innholdt de seks jugoslaviske nasjonene, serbere, kroater, slovenere, makedonere, montenegriner og etter hvert muslimer. Hver av disse nasjonene hadde sitt nasjonale hjemsted i en republikk som tok navnet til nasjonen (Serbia, Kroatia, Slovenia, osv). Unntaket var muslimene. Deres hjemsted var Bosnia-Herzegovina som de delte med bosniske serbere og bosniske kroater. Sistnevnte hadde derfor tilknytning til både Serbia/Kroatia og Bosnia-Herzegovina. Den andre kategorien innholdt Jugoslavias nasjonaliteter. Dette var grupper med

---

antatt ”nasjonalt hjemsted” utenfor Jugoslavia, men som gjennom loven var gitt rett til eget språk og andre kulturelle rettigheter. Kategorien bestod av 10 grupper hvorav de to største var albanere og ungare. I den siste kategorien var såkalte ”andre nasjonaliteter og etniske minoriteter” som for eksempel jøder, ulaks, grekere, russere og ”jugoslaver” (denne siste gruppen bestod gjerne av mennesker fra eller i blandede ekteskap og/eller som kategoriserte seg som jugoslav fordi de ønsket å distansere seg fra nasjonalistene) (Bringa 1995:25-26).

For å forstå det komplekse forholdet mellom nasjon, stat og identitet som eksisterte i Jugoslavia er det nødvendig å forstå de ulike betydningene av ’nasjonalitet’. Den form for nasjonalitet som finnes i sosialistiske multietniske stater som Jugoslavia, er ulikt det man er vant med fra vesteuropeisk nasjonsdiskurs. Her er nasjonalitet synonymt med statsborgerskap, mens nasjonalitet i Jugoslavia var ulikt fra og heller et tilleggsmoment til statsborgerskap. En ’etniske gruppe’ er i vestlige land en gruppe mennesker som deler visse kulturelle trekk, en felles fortid eller et territorium. Etnisk mangfold eller heterogenitet innebærer at slike etniske grupper lever som minoriteter innefor rammene av en felles nasjonalstat. I Jugoslavia ble etniske grupper definert som egne og uavhengige *nasjoner*, og ikke minoriteter, innenfor rammene av en felles stat eller føderasjon. Hver nasjons ”hjemland” var deres republikk. Alle de etniske gruppene hadde et jugoslavisk statsborgerskap, men ikke jugoslavisk nasjonalitet i vestlig forstand. Nasjonalitet ble knyttet til tilhørighet til en republikk. Nasjon og stat ble to atskilte elementer (ibid:22-23).

Den jugoslaviske identitet ble etter hvert sterkt knyttet til Titos person. Tito var den sterke partisanlederen som hadde reddet slaverne fra deres felles fiende, fascismen, under den andre verdenskrig, og var dermed det fremste samlende element. For det andre fungerte Tito som hele Jugoslavias landsfader, en opphøyet skikkelse som stod over etnisitet og som symboliserte den jugoslaviske identitet og enhet. Dette paternalistiske forholdet var nødvendig både for å legitimere og for å opprettholde det autoritære enevelde det kommunistiske styre utgjorde. Tito *var* Jugoslavia, og han fikk derfor stor betydning for føderasjonens samhold og Jugoslavias eksistens

(Bringa 2004:154-156). Fordi føderasjonens samhold langt på vei var personavhengig var landet derfor også sårbart, men det var ikke Titos bortfall som i seg selv forårsaket sammenbruddet (Woodward 1995:21).

Samfunnsstruktur og etnisitet

Jugoslavia forble en relativt delt føderasjon der nasjonal identitet og rettigheter ble institusjonalisert av det føderale systemet som gav republikkene utstrakt selvstyre (Woodward 1995:45). Likevel, identitet utelukkende basert på etnisk tilhørighet var ikke hovedregelen verken under Tito eller i etter kan av hans død. Etniske motsetninger og fiendtlighet mellom de etnisk-religiøse gruppene var heller ikke spesielt fremtredende, spesielt ikke i de mest multietniske og kulturelt heterogene områdene i Bosnia-Herzegovina og Kroatia. Isteden eksisterte det en høy grad av positiv sameksistens, toleranse mellom nasjonene, og en økende tilknytning til jugoslavisk identitet (Gagnon 2004:33-34). Det som i størst grad påvirket de flestes identitetsoppfattelse var derfor religiøs tilhørighet og i økende grad tilhørighet til et samlet Jugoslavia. Ikke etnisitet (Vratuša-Žunjić 1999; Bringa 2004).

Samtidig markerte desentraliseringen på 60-70 tallet splittelsen mellom de ulike republikkene. Det ”jugoslaviske konsept” var ikke tuftet på føderal *jugoslavisk* enhet, men på *nasjonal* republikker. Den økende mellomrepublikanske rivaliseringen og den økende kultiveringen av separate nasjonale og etniske identiteter illustrer denne utviklingen (Bringa 1995:27). Den jugoslaviske føderasjonens problem var ikke arvede etniske motsetninger, men heller et underliggende ”identitetsproblem” arvet fra Titos nasjonspolitikk. Den jugoslaviske (felles)identitet og dermed føderasjonens eksistens var, som vist over, nært knyttet til Titos person. Denne sammenhengen ble forstyrret ved hans død og det oppstod et slags identitetsvakuum. Dette vakuemet ble utnyttet av den konservative og nasjonalistiske politiske elite som misbrukte den underliggende sosiale uro holdt i sjakk av Titos autoritære ledelse. Slik skapte de fiendtlighet ved å blant annet å appellere til følelse av urettferdig behandling (vist nedenfor). Mot slutten av 80-tallet ble identitet i økende grad knyttet til tilhørighet til republikker og ikke føderasjonen (Sofos 1996:256-261; Judah 1997: 136-141).

Denne prosessen skjøt fart blant annet fordi Tito aldri hadde demokratisert landet og fordi kommunikasjon ikke gikk mellom delrepublikkene men via det sentrale kommunistiske parti og Beograd. Dette vanskeliggjorde utviklingen av en jugoslaviske enhet.

Det politiske system

Jugoslavia var lagt opp etter føderale prinsipper og bestod av seks republikker og to føderale grunnelementer, Den kommunistiske forbund og den Jugoslaviske folkehær (JNA). Denne strukturen var ment å sikre maktbalansen mellom de seks republikkene, samtidig som republikkenes makt ble balansert opp mot de føderale enhetenes maktposisjon. Slik tok man hensyn til de ulike nasjonenes krav om sentralisering (hovedsakelig ønsket av fattigere områder som Serbia) versus desentralisering (hovedsakelig ønsket av de rikere områdene som Kroatia og Slovenia). Samtidig var systemet ment å forhindre én nasjons dominans, slik Serbia hadde dominert det første Jugoslavia (Sofos 1996:256-261; Judah 1997: 136-141). Den tilliten som ble ødelagt av 1900-tallets krigshistorie skulle gjenopprettes, og det var akkurat denne balansen Slobodan Miloševićs senere utfordret. Det politiske systemet ble styrt av Titos ”tredje vei”. En økonomisk, politisk og sosial strategi som var sosialkommunistisk men som tok avstand fra Stalins styresett. Den ”tredje vei” bestod av tre pilarer: Det nevnte prinsippet om ”broderskap og enhet”, alliansefrihet (landet stod nøytral mellom den sovjetiske og den amerikanske maktblokken) og selvforvaltningssystemet (*self-management*) (Bringa 2004:163). At maktkampen som utviklet seg på 80-tallet og som splittet føderasjonen fikk et svært udemokratisk preg, må sees i sammenheng med Jugoslavias autoritære ett-partisystem og politiske strategi.

Selvforvaltningssystemet reflekterer Titos særegne form for sosialisme. Samtidig viser dets effekt, konsekvensene av den autoritære ett-partistrukturen. Systemet utgjorde et mangfoldig hierarki av tilsynelatende autonome og selvstyrte forsamlinger som berørte alle offentlige institusjoner og arbeidsplasser både i lokalsamfunnet, i republikkene og i føderasjonen. Selvforvaltningsideen kunne ha ført til en

desentralisering av beslutningsprosessene og skapt en demokratisk balanse mellom de ulike interessene i samfunnet, men dette ble forhindret av styrestrukturen der Kommunistpartiets representanter dominerte alle offentlige komiteer og forsamling. Systemet ble derfor aldri demokratisk. Utad gav selvforvaltningssystemet et bilde av Jugoslavia som en ny type kommunistisk stat preget av åpenhet. Et system som skilte seg fra den undertrykkende sovjetkommunismen og som derfor appellerte til Vesten. Innad forhindret systemet en demokratisk utvikling av de politiske strukturene (ibid:162-163).

Selv om føderasjonen gjennomgikk en økende desentralisering av makt til republikken og en tilsynelatende overføring av makt til folket gjennom selvforvaltningssystemet, sikret Tito føderal lojalitet ved å la maktposisjoner bli fordelt ut i fra tilhørighet til det kommunistiske parti (ibid:163-164). Republikkene måtte kontrolleres og den reelle makt hos folket måtte forhindres slik at Titos makt ikke ville bli utfordret. Dette ga den politiske rekrutteringen et udemokratisk preg. Alle elementer som kunne utgjøre en potensiell trussel mot hans autoritet ble fjernet, blant annet ved hjelp av et temmelig brutalt politisk politi. Dette førte til at det aldri vokste frem en tilstrekkelig føderal autoritet eller en samlende autoritetsfigur som kunne ta over da Tito døde i 1980 (Malcolm 2002:193-194). Den føderale ledelsen var dermed svak i den påfølgende kampen om Jugoslavias framtid. Desentraliseringen av makt etter 1974-konstitusjonen og de strukturelle endringene etter Titos død, førte til effektiv vetorett for republikkene og dermed en paralysering av det føderale systemet i den økonomiske og politiske krisen som oppstod på 80-tallet (Bringa 2004:165).

Dette autoritære systemet forhindret slik utviklingen av en demokratisk politisk dialog. I ytterste konsekvens førte undertrykkelse til en manglende åpenhet rundt fremveksten av nasjonalistiske krefter (Aarbakke 2002:14). Dette kan illustreres med utfallet av den første maktkampen mellom reformister og konservative på 60-tallet (den andre kom, som vi skal se, på 80-tallet). Tito hadde på den tiden opprinnelig åpnet for politiske og økonomiske reformer som kunne ha ført til et mer demokratisk

sosialistisk system og mer effektiv økonomi. Reformplanene utgjorde imidlertid en stor trussel mot (spesielt serbiske) konservative krefter innenfor det Kommunistiske parti. Reformene medførte endring og liberalisering av maktstrukturene og dermed mindre makt til kommunistene. Ved å spille på frykten for nasjonalistisk vold greide de å overbevise Tito om at reformene ville medføre en farlig svekking av Partiets kontroll. Dermed satte han i gang en voldsom utrensning av nasjonalister spesielt i Kroatia og dermed også utrensning av reformistiske krefter. Likevel greide ikke de konservative kreftene å forhindre desentralisering av makt til republikkene. Resultatet ble seks separate republikker og to provinser med ureformerte økonomiske og politiske systemer, og en dysfunksjonell jugoslavisk økonomi (Gagnon 2004:53-60).

Økonomisk nedgang og endret geopolitisk situasjon

Det økonomiske systemet og den økonomiske krisen ble en kritisk faktor i disintegrasjonsprosessen. Titos sosialistiske økonomisk modell⁵ så ut til å være en suksess ettersom landet greide seg bedre enn sine kommunistiske naboland og levestandarden økte. I virkeligheten gikk føderasjonen gjennom den ene økonomiske krisen etter den andre, og Tito maktet ikke å skape en bærekraftig økonomi. Føderasjonen genererte ingen egen vekst og ble kun holdt flytende av internasjonale lån og bistand (Judah 1997:144; Bennett 1995:102). Landet var i stor grad prisgitt ytre faktorer og svært sårbar ovenfor endringer i den internasjonale situasjon. Dermed ble landet hardt preget av den generelle økonomiske nedgangen på 1970 tallet.

Titos ”tredje vei” hadde gjort landet av geopolitisk interesse for den vestlige blokken, og Jugoslavia stod derfor opprinnelig sterkt som et uavhengig ledd mellom vest og øst i den kalde krigen. Posisjonen som en nøytral og uavhengig stat midt i den kalde krigens rivalisering, var en av de faktorene som virket samlende på føderasjonen. Samtidig var den vestlige støtten (både økonomisk og politisk) knyttet til krav om økonomisk liberalisering og demokratisering som svekket ledelsens kontroll. Dette i

---

⁵ Titos sosialistiske økonomiske modell utgjorde et alternativ både Sovjetunionens kommunistiske versjon og vestens kapitalistiske versjon (Stoltenberg 1996:28).

en tid der autoritetene samtidig skulle takle indre og ytre omveltninger. De eksterne kravene svekket derfor Tito og kommunistenes posisjon i den pågående interne maktkampen (Woodward 1995:16-17; Stoltenberg 1996:28). Da Vestens interesse dalte etter at den kommunistiske makt falt sammen i Øst-Europa, ble den internasjonale oppmerksomheten isteden flyttet til andre nye uavhengige områder og konflikter (Stoltenberg 1996:30). Dermed tørket også den internasjonale økonomiske bistanden ut.

Tilnærmingen til vesten og den økende åpningen av landet førte til en ulik vekst i republikkene. Slovenia og Kroatia så mot vesten og satset på turisme og moderne industri som inntektskilde. Serbia orienterte seg østover mot COMECON-landene og fokuserte på tungindustri og kommunistisk byttehandel. Dette førte til en ulik utvikling etter hvert som det internasjonale kommunistiske system brøt sammen. Den eksisterende økonomiske forskjellen innad i føderasjonen fortsatt dermed å øke (ibid:29). Sosial nød skapte migrasjon fra fattige til rike områder. Dette forsterket den generelle sosiale uroen og revitaliserte diskusjonen om sentralisering versus desentralisering. De rike områdene krevde i økende grad større autonomi, mens de fattige ønsket sentral styring (Judah 1997:144). Den økonomiske faktoren fikk størst betydning i rike Slovenia der ledelsen ble presset av interne krefter til å jobbe for større selvbestemmelsesrett (Bennett 1995:102-103). Det var i stor grad de økonomiske problemene den jugoslaviske befolkningen faktisk var opptatt av helt frem til og etter krigene på 90-tallet. Ikke de etniske ulikhetene eller etnisk selvhevdelse (Gagnon 2004:33).

De konservatives kamp mot reformer

Den komplekse balansen i de føderale strukturer ble forrykket av den endrede internasjonale geopolitiske og økonomiske situasjon. I denne konteksten gav den interne maktkampen føderasjonen nådestøtet. Etter Titos død dukket de gamle kravene om politisk og økonomisk reform fra 60-tallet frem igjen. Den økonomiske krisen og det kommunistiske partiets kontroll over byråkratiske posisjoner på det lokal, regionale og republikanske nivå, medvirket til at reformistenes krav om

---

liberalisering og demokratisering denne gang var enda mer radikale. De tiltakene de krevde var i stor grad nødvendige for den skakkjorte føderasjonen, men ville samtidig medføre formidable endringer i alt fra det føderale roteringsprinsippet til kontrollen over økonomiske ressurser (Woodward 1995:79-80). Dette skapte igjen dyp uenighet om desentralisering versus sentralisering av de føderale strukturene, og en maktkamp som til slutt ødela det meste av føderasjonens samhold. Konfliktlinjen som splittet Jugoslavias *ledelse* var derfor ikke et uttrykk for etniske motsetninger i den generelle befolkningen, men for maktkampen mellom reformistiske og konservative krefter i den politiske eliten.

Generelt sett stod reformistene sterkt i de mest velutviklede områdene som Slovenia og Vojvodina, mens de mindre utviklede områder som Montenegro, Makedonia og Bosnia-Herzegovina i større grad motsatte seg reformer. I Kroatia dominerte opprinnelig de konservative kreftene, både på grunn av Titos utrenskninger av opposenter i 1971 og fordi det kroatisk kommunistiske parti bestod av en stor andel relativt apolitiske og teknokratiske medlemmer. I Serbia derimot utgjorde reformorienterte medlemmer en stor del av det kommunistiske partiets lederskap. Det var også disse serbiske reformistene som ledet an i kampen for politiske og økonomiske endringer. Den relativt store andelen konservative serbiske politikere følte seg truet og kjempet derfor ekstra hardt for å opprettholde den autoritære og ortodokse formen for sosialisme, med tilhørende maktstruktur og tilgang til ressurser (Gagnon 2004:60-62). Kampen som utviklet seg i det serbiske kommunistparti smittet over i det føderale partiet, og dynamikken mellom de serbiske konservative og tilsvarende fløyer i andre republikkene, endret status quo i Jugoslavia.

De serbiske konservative kreftene brukte en trefoldig strategi i et forsøk på å hindre og reversere de reformistiske tendensene i Serbia. For det første hentet de igjen frem ortodoks-marxistiske temaer på de lavere nivåene innenfor partiet. For det andre brukte de trusselen om nasjonalisme, spesielt albansk nasjonalisme og krisen i Kosovo, til å skifte lederskapets fokus vekk fra reformer og mot den angivelige trusselen mot serbernes sikkerhet. For det tredje åpnet de for et angrep på de andre

republikkenes autonomi ved å skildre Serbia som et offer i Titos Jugoslavia (ibid:63). De politiske utrenskningene i 1972 hadde allerede svekket de serbiske kommunistiske ledere var blitt svekket og nå fikk de konservative kreftene, anført av den økende maktfaktoren Slobodan Milošević, overtaket i det serbiske kommunistparti. Debatten om reformer ble satt til side mens spørsmålet om Serbia og serbernes sikkerhet kom i fokus.

Deretter forsøkte serbiske konservative krefter å sentralisere maktapparatet, tilbakeføre styrke til det føderale kommunistiske parti, og sikre at lederskapet her ble dominert av Milošević-fløyen. Dette betydde at de måtte sikre seg kontroll over det kommunistiske lederskapet også i andre republikker og provinser. Det ble dermed iscenesatt massedemonstrasjoner utenfor Serbia der ”folket” (serbere busset inn til de aktuelle områdene) protesterte mot påstått urettferdighet og den byråkratiske korrupsjon som var et svik mot befolkningen, og hvor folket (tilsynelatende) krevde maktskifte. Denne strategien ble en suksess i Vojvodina, Montenegro og Kosovo, men slo feil i Bosnia-Herzegovina og Kroatia der serbisk innflytelse på de eksisterende regimene heller ble mindre. For å kunne angripe de andre republikkenes selvstendighet, ble det skapt et inntrykk av at den jugoslaviske føderasjon var anti-serbisk og at de andre republikkene var trussel mot serberne. Propagandaen gikk ut på at kun et autoritært serbisk dominert og sentralisert Jugoslavia kunne sikre Serbia og serbernes interesser (ibid:69-72). Så langt var ønsket å sentralisere føderasjonen. Som vi skal se endret taktikken seg slik at man nå forsøkte å splitte føderasjonen og skape et Stor-Serbia kun for serbere.

Slobodan Miloševićs politiske strategi

Selv om spesielt Slovenia, og til en viss grad Kroatia, lenge hadde kjempet for mer selvstendighet og desentralisering, var det ikke på forhånd gitt at sluttforhandlingene om føderasjonens enhetlige fremtid skulle mislykkes (Stoltenberg 1996:33). Det var dynamikken mellom det serbiske kravet om sentralisering, den tiltagende styrken i krav om kroatisk og slovensk selvstendighet, nasjonalistiske ytringer som ønske om et stor-Albania, stor-Kroatia osv. som ødela samholdet. Likevel fikk den serbiske

---

lederen Slobodan Milošević og hans taktikk og retorikk stor betydning for utviklingen av denne dynamikken. Serbias økende provinsielle autonomi og bruken av politi og militære i Kosovo hadde lenge bekymret de andre republikkene (Judah 1997:164). Deres bekymring ble forsterket av Miloševićs bruk av økonomisk boikott og nasjonalistiske strømninger i et forsøk på å presse frem republikkenes underkastelse (Bennett 1995:106-108). Hans appell til frustrerte Kosovo-serbere april 1987 markerte inntoget av nasjonalistisk retorikk i Miloševićs politiske strategi. Ved hjelp av politisk taktikk, nasjonalistisk retorikk og kontroll over media, kuppet han først det serbiske lederskapet og så det føderale (Silber og Little 1996:37-47). Tidligere hadde Tito stått for et autoritært styresett. Nå dyrket Milošević igjen frem troen på slik autoritet, samtidig som han idealiserte bruken av vold. Hans provoserende nasjonalistiske taler og undertrykking av politiske rivaler satte tonen for kommunikasjonen mellom republikkene (Cigar 1995:32-34).

Etter hvert som det ble klart at Milošević ikke kunne kuppet makten i en samlet føderasjon og han møtte økende press fra intern opposisjon, endret taktikken seg. På 1990-tallet ble det klart at Milošević verken ønsket å redde føderasjonen eller forsøkte å unngå de påfølgende krigene. Ettersom han i tillegg møtte på økende krav om endringer fra egen befolkning endret han også bruken av den nasjonalistiske retorikken. Hans flørting med nasjonalismen fra den tiden han kjempet mot krefter innen eget parti, ble erstattet av moderat retorikk der han ga inntrykk av å være for fredelig sameksistens med andre republikker og etniske grupper (Gagnon 2004:94-95). Samtidig økte han den skjulte støtten til militante grupper utenfor Serbia. Disse kunne så provosere frem etnisk konflikt i de strategisk viktige multi-etniske områdene i Kroatia og Bosnia-Herzegovina (Judah 1997:169). Kampen for å kapre til seg mest mulige områder var i gang.

Konsekvensen av Miloševićs bruk av nasjonalistisk retorikk var at nasjonalismen ble hentet inn i politikken. Dette førte til en økende bruk av populistisk og nasjonalistisk retorikk i den politiske sfæren generelt (Sofos 1996:275-276), og etnisk og nasjonal konflikt erstattet gradvis de mer generelle problemene rundt sosial konflikt (Judah

1997:145-147). I det reformvennlige Slovenia økte nå kravet om autonomi og løsrivelse eksponensielt med Milošević angrep på det føderale lederskapet. I Kroatia fikk utviklingen konsekvenser for den interne maktbalansen mellom reformistiske og konservative krefter. Serbernes forsøk på å undergrave det kroatisk-kommunistiske partiet og sentralisere Jugoslavia under serbisk kontroll, førte til at reformistene fikk overtaket og dermed presset gjennom flertallsvalg i 1990 (Gagnon 2004:77-83). Den økende støtten for liberalisering og demokratisering både i partiet og i folket, ble nå like truende for de konservative kreftene i Kroatia som den hadde vært i Serbia. Dermed engasjerte de konservative kreftene seg i en kamp for å demobilisere reformistene slik som i Serbia. Det økende antall geriljaangrep i Krajina støttet av Beograd var en sterk medvirkende faktor til at den kroatisk regjeringen startet løsrivelsesprosessen. Trusselen fra Beograd førte de konservative og nasjonalistiske kreftene ledet av Franjo Tudjman inn i regjering ved valgene i 1990. Dermed ble nasjonalistisk retorikk toneangivende også her (ibid:131-160).

Milošević og Tudjman brukte den samme taktikken med nasjonalistisk retorikk og fremprovosering av etnisk konflikt, og det utviklet seg nå en atmosfære av gjensidig frykt, intoleranse og agitasjon i de multietniske områder i Kroatia og Bosnia-Herzegovina der krigene senere kom. Til slutt var Jugoslavia preget av en politisk atmosfære som gjorde at sammenbruddet ble uunngåelig. Den 15. januar 1992 anerkjente det internasjonale samfunn Kroatia og Bosnia-Herzegovina som uavhengige stater, og Jugoslavia sluttet formelt å eksistere (Bennett 1995:1). De konservatives flørting med nasjonalistiske strømninger fikk samtidig dypere negative konsekvenser som skulle bli avgjørende for tiden etter sammenbruddet. De serbiske nasjonalistiske bevegelsene trenger derfor en nærmere redegjørelse.

De intellektuelles rolle og nasjonalismen

Verken Kroatia, Serbia eller Bosnia-Herzegovina hadde en befolkning preget av sterke etniske eller nasjonalistiske motsetninger før sammenbruddet. Likevel utnyttet de politiske kretser, først og fremst i Serbia men også i Kroatia og Slovenia, de nasjonalistiske strømningene som fantes. Den serbiske fløyen i det kommunistiske

---

parti lyktes med å innføre ortodoks ideologi som skapte et inntrykk av et truet Serbia i det lokale partiapparat, men greide ikke å forhindre at reformistene vant frem i det føderale lederskapet. For å hindre at reformer ble påtvunget Serbia fra de andre republikkene gjennom det føderale nivå, måtte de svekke reformbevegelsene også her. Ledet av Milošević allierte de seg med de økende nasjonalistiske kreftene innefor serbisk intellektuell elite, og satte i gang enda hardere tiltak (Gagnon:63-68). Blant serbiske intellektuelle hadde nasjonalismen vokst i takt med misnøyen over Titos manglende håndtering av den eksplosive situasjonen i Kosovo (Bringa 2004:174). Denne foreningen av serbiske politiske elite og serbiske intellektuelle førte nasjonalismen inn i politikken. "Milošević-fløyen" bestod nå av en koalisjon av konservative partimedlemmer, ortodoks-marxistiske intellektuelle og nasjonalt orientert intellektuelle med senter i Beograd (Gagnon 2004:65).

Den serbiske nasjonalismen som entret den politiske arenaen på 80-tallet hentet og forsterket elementer fra den serbiske nasjonalisme på 1800-tallet. Kjernen i denne nasjonalismen var ideen om et rettmessig Stor-Serbia og ideen om serbisk eksklusivitet. Det serbiske kongedømmet som vokste frem på denne tiden hadde som mål å utvide sine territorier, og sentralt i deres retorikk stod drømmen om det "hellige serbiske rike" fra før det ottomanske imperiets storhetstid. Denne romantiseringen av dette tidligere "hellige moderlandet" var blitt holdt ved like i den serbisk ortodokse kirke og i serbisk diktning, men gjenerobringen av et stor-Serbia ble for første gang lagt frem som et konkret nasjonalt anliggende av 1800-tallets politikere (Judah 1997:57-59). "Den rettmessige kampen for et gjenforent Serbia" ble slik et av hovedelementene ved den serbiske nasjonalismen.

Parallelt med dette vokste troen på etnisk eksklusivitet. Påstanden om det opprinnelige moderland bygde på påstanden om at mesteparten av befolkningen i Sør-Balkan egentlig var av serbisk opprinnelse. Migrasjon og populasjonsforflytning hadde gjennom århundret splittet denne "opprinnelige rene" serbiske befolkningen. Andre religioner, som katolikker og muslimer, var derfor egentlig ortodokse serbere som hadde konvertert. Serbisk etnisk overlegenhet ble etter hvert et sentralt tema i

den serbiske nasjonalistiske ideologi (ibid:61-67). Kombinasjonen av ekspansjon og troen på etnisk eksklusivitet førte etter hvert til at nye territorier måtte renses. Dette skjedde enten ved hjelp av assimilering av andre samfunn, eller ved å fjerne ”uønsket” befolkning fra området (dersom de motsatte seg assimilering). Slik ble etnisk rensing en naturlig del av ekspansjonsprosessen og en del av den serbiske nasjonalismen (Cigar 1995:16).

På 80-tallet kom denne ideologien til uttrykk i og ble legitimert av *The Serbian Memorandum of The Serbian Academy of Art and Science* (1986). Memorandumet erklærte at kampen for et stor-Serbia var rettmessig. Serberne var blitt så urettferdig behandlet etter den andre verdenskrig at selve deres eksistens var truet. I Kosovo ble situasjonen karakterisert som ”et potensielt folkemord” begått mot Kosovo-serberne. Memorandumet erklærte videre at en forening av serbere i en nasjon, et Stor-Serbia, var deres eneste sjanse til å sikre sin egen eksistens mot trusselen fra den økende ”anti-serbiske kampanjen”. En konspirasjon av kroatisk og slovenske krefter som var blitt ”spearheaded” av Tito selv (Silber og Little 1996:31-32). Memorandumets nasjonalistiske budskap ble møtt med vemmelse av store deler av ledelsen i Beograd, med unntak av Milošević. Han omfavnet det og brukte den sårede nasjonalismen (følelsen av å være den konstant selvopppfordrende men tapende part i føderasjonen) dokumentet var uttrykk for politisk. Samtidig forholdt den liberale delen av serbisk intellektuell elite seg passive til dokumentet på bakgrunn av at ”Akademiets rett til å uttale seg” (Silber og Little 1996:32-33).

Dokumentet legitimerte både nasjonalistenes og de konservatives politiske agenda, og var med på å utløse den nevnte konflikten mellom republikkene, fordi dets implikasjoner truet både føderasjonen og republikkene direkte. Det lå underforstått i dets påstander at dersom de andre republikkene ikke passivt godkjente dens erklæringer, måtte dets hensikter isteden implementeres med vold (Cigar:23-24). Memorandumet skapte ikke nasjonalismen, men satte tonen for politisk retorikk. Det spilte på den kimen av nasjonal stolthet kombinert med følelse av å være undertrykt som var blitt holdt i sjakk av Titos autoritære kommunisme (Silber og Little

1996:33). Tilfellet illustrerer hvordan politiserende intellektuelle fikk definerende innflytelse i et splittet samfunn gjennom å forme slagord, fortolke historien og gi politisk retning til vage frustrasjoner og politiske behov.

Medias rolle

Jugoslavisk media var et kraftfullt redskap i hendene på først det kommunistiske parti og deretter de konservative og senere nasjonalistiske kreftene de fleste republikker. Store deler av presse, TV og radio gikk fra å være kontrollert av og lojal til Titos kommunistiske styre og ide om ”broderskap og enhet”, til å bli et medium for nasjonalistisk retorikk og propaganda. Konstitusjonen fra 1974 garanterte tilsynelatende pressefrihet, men innhold mange restriksjoner. Det som så ut til å være et mangfoldig av variert og åpen massemedia, var i realiteten kontrollert og begrenset av det kommunistiske parti. Mot slutten av 80-tallet var massemedia splittet og dominert av de ulike republikanske regjeringene og deres respektive interesser (Naughton m.fl. 1994:5-21). Media ble et propagandaapparat medvirkende til (men ikke en uavhengig årsak til) den effekt nasjonalistisk retorikk fikk, både på den politiske atmosfæren mellom republikanske styresmakter og for stemninger i befolkningen generelt.

Spesielt virkningsfull effekt fikk serbiske media i hendene på Milošević. I motsetning til i Kroatia ble serbiske media kuppet av den konservative fløyen innen det serbiske kommunistiske regime lenge *før* flerpartivalgene i 1990 (ibid:52-53). Gjennom en rekke legale og ikke-legale midler overtok regimet den effektive kontroll over mediedekningen, og fjernet alle kritiske elementer. Hensikten var å bruke mediepropaganda til å skaffe folkelig konsensus bak sine politiske strategier⁶. Fokuset for de nå nasjonalistisk orienterte mediene, var den eksplosive situasjonen i Kosovo. Regjeringens taktikk var å gjøre politisk retorikk til et spørsmål om

---

⁶ Der Naughton red. (1994) viser til at autoritetenes hensikt var å *mobilisere* befolkningen bak sin politikk, påpeker V.P Gagnon (2004) at deres hensikt var å *demobilisere* reformistiske krav i befolkningen. De ulike fremstillingene har det til felles at hensikten var å påvirke befolkningen på en måte som la forholdene til rette for makt for Milošević og hans menn.

nasjonens eksistens og fremtid, og ved å appellere til den misnøyen og frykten som spesielt Kosovo-serberne følte, skulle de oppnå støtte og legitimitet til regjeringens politikk. Kampanjen var svært effektiv i Kosovo, og ble forsøkt overført til andre områder i føderasjonen med vekslende hell. Hensikten var å skape frykt og mistillit til det føderale styre, og troskap og lojalitet til den serbiske ledelsen (ibid:53-64). Ved å manipulere media styrte Miloševićs tonen i den politiske retorikk, noe som forsterket den stigende mistilliten og skepsisen til Serbias egentlige hensikter ellers i føderasjonen. Effekten på befolkningen generelt var, som vi nå skal se, derimot varierende.

4.3 Regimeskifte og den politiske kulturen

For å kontrollere de alltid eksisterende konfliktene i et samfunn er det nødvendig med en toleranse for mangfold mellom ulike meningsbærere. Det må eksistere en viss aktiv konkurranse mellom motstridende parter for at alle skal ha mulighetene til å vinne frem med sine interesser, samtidig som at denne konkurransen må kontrolleres av solidaritet med medmennesker og tillitt til systemets spilleregler. I et slikt samfunn eksisterer konflikt, men også en demokratisk dialog og fredelige konfliktløsningsmekanismer. Dersom et samfunn isteden blir delt opp i avstengte og relativt fiendtlige leire vil den alltid eksisterende balansen mellom konsensus og konflikt mest sannsynlig tippe over i konflikt (Almond og Verba 1989:361-362). Regimeskiftet medførte at den manglende utviklingen av en demokratisk politisk dialog under Titos styre, ble opprettholdt. Dette fikk betydning for utviklingen av konfliktspiralen mellom de ulike republikkene.

Fra Titos politiske system til autoritær nasjonalisme

Jugoslavias sammenbrudd var verken uunngåelig eller et resultat av en iboende etnisk konflikt, men et uttrykk for et regimeskifte. Regimekriser, kollapser og påfølgende interne kriger er ofte knyttet til faren for utvikling av et folkemord (Harff 2003:66). I Jugoslavia førte regimeskiftet til at føderasjonen gikk fra å være et samlet

---

kommunistisk og multikulturelt enevelde, til å bestå av mindre områder styrt av nasjonalistiske partier med etnisk homogenitet for øye. Dette fikk etter hvert store konsekvenser for de politiske forholdene i regionen som beveget seg inn i en høyst destruktiv konfliktspiral. Regimeskiftet medførte at den manglende utviklingen av en demokratisk politisk dialog som preget Jugoslavia under Titos styre ble opprettholdt. Dette fikk betydning for utviklingen av konfliktspiralen mellom lederskapet i de ulike republikkene.

Allerede under Ottomanimperiets dominans ble det skapt i stor grad uavhengige sosiale og politiske enheter på Balkan⁷. Disse ble i stor grad opprettholdt av den manglende demokratiseringen og det til tider lite forenende utdanningssystemet under Titos kommunisme (Aarbakke 2002:12). Titos autoritære styresett med dets sterke sentraladministrasjon, kontroll over alle offentlige organer og undertrykkelse av all form for politisk opposisjon, forhindret utviklingen av en demokratisk dialog mellom ulike interesser i det offentlige liv (ibid:14-15). ”Self-managment systemet”, basert på prinsippet om partiloyalitet og ikke politisk deltagelse, førte til at befolkningen ikke hadde reelle kanaler for deltagelse og utgjorde dermed ingen aktør som kunne balansere myndighetenes autoritet. Undertrykkelsen av opposisjon og kritiske stemmer (fra for eksempel en fri og uavhengig presse), skapte liten konkurranse mellom ulike meningsbærere. Konsensus ble som oftest sikret (eller påtvunget) ovenfra og ned av Titos autoritære kommuniststyre. Den manglende demokratiske dialogen førte også til at etniske motsetninger fra den andre verdenskrig og andre nasjonale spørsmål som for eksempel massedrapene av Titos motstandere i 1945, aldri ble åpent diskutert. Prinsippet om ”brorskap og enhet” og ønsket om en felles jugoslaviske identitet, førte også til at etnisk uttrykk ble undertrykt. Prinsippene skapte samhold, men la samtidig lokk på minner om fiendtlighet og følelsen av urettferdighet. Dette skapte et følelsesladet miljø som nasjonalistene senere kunne utnytte (Bringa 2004:171).

Nasjonalismen blant Jugoslavias elite var på mange måter et opprør mot titoismen med dens sentrale doktrine om multikulturalitet, samtidig som det var et resultat av de forhold som ble skapt under Titos styre (ibid:189). Undertrykkelsen av de demokratiske reformbevegelsene gjorde dem for svake til å overta styringen av overgangen til et nytt system etter Titos død. Isteden ble den gryende liberaliseringen og demokratiseringen av det politiske system på ny undertrykt av konservative og senere nasjonalistiske krefter på 80-90 tallet. Fremveksten av slike bevegelser var et uttrykk for det som kunne blitt en overgang til en mer demokratisk politisk kultur preget av deltagelse og politisk pluralisme. Ved å appellere til nasjonal selvhevdelse og fremprovosere etnisk konflikt, endret den konservative politiske eliten fokuset fra sosioøkonomiske problemer og behov for reform, til etniske og nasjonale trusler. Regimeskiftet fikk derfor konsekvenser for situasjonen på det føderale politiske nivå der konservativ og nasjonalistiske krefter fikk kontroll over politisk retorikk. De demobiliserte reformbevegelsene, spesielt i Serbia, og marginaliserte demokratiske holdninger og meninger (Gagnon 2004).

Befolkningens politiske orienteringer

Regimeskiftet ødela samholdet mellom de politiske elitene på føderalt nivå, men fikk ikke nødvendigvis den samme effekten på samholdet mellom de etniske gruppene i befolkningen generelt. Det er derfor viktig å undersøke deres politiske og sosiale orienteringer. Dette kan være med å belyse hvorfor de konservative og nasjonalistiske kreftene senere valgte så ekstreme propaganda kampanjer. Ved hjelp av tre punkter (skisserte i 3.4) legges det nå frem et relativt representativt bilde av befolkningens politiske og sosiale holdninger (og dermed politiske kultur) i de tre samfunnene i Serbia, Kroatia og Bosnia-Herzegovina. Disse punktene er ment å representere samme type indikatorer som Almond og Verba (1989) bruker i sine analyser av politisk kultur.

---

⁷ Imperier skiller seg fra systemet med enhetlige nasjonalbaserte politiske enheter. Imperier baserer seg på en desentralisering av makt og forutsetter ikke en like stor grad av integrering, som de fleste nasjonalstater gjør (Aarbakke 2002:12).

1): Serbiske, kroatiske og bosniske orienteringer ovenfor det føderale politiske systemet:

Holdninger til behovet for og retten til en egen nasjon indikerer om respondentene i de respektive nasjonene er negative til føderasjonen, og viser hvilket forhold respondentene har til det politiske systemet som helhet. I hvilken grad de støtter føderalt orientert politikere/partier og nasjonalistiske partier er videre indikasjon på om befolkningen ønsker å splitte føderasjonen (det eksisterende politiske system) inn i mindre politiske enheter (nye politiske systemer). En strategi de konservative republikanske politikere fulgte.

I hvilken grad var de respektive befolkningene opptatt av nasjonal uavhengighet.

I en holdningsundersøkelse fra tidlig 1990-tallet ble et utvalg fra alle nasjonaliteter spurt om de var enige eller ikke enige i følgende utsagn: ”*Enhver nasjon må ha sin egen stat*”. Fokuset her er på serbere, kroater og muslimer. Uavhengig av republikk viser tallene at serbere (79.4% delvis eller totalt uenige⁸) og muslimer (85.1% delvis eller totalt uenige⁹) var de nasjonaliteter med minst aspirasjoner for egen stat. De kroatisk respondenter ser det ut til å være mer positive til dannelsen av en egen nasjon, selv om flertallet også her var uenige med utsagnet (66.1% delvis eller totalt uenige i utsagnet¹⁰) (appendiks, tabell 4). I forhold til republikk var relativt få respondenter både i Kroatia og Serbia enige med utsagnet, henholdsvis 20.6% og 14.3% (appendiks, tabell 5). Færrest respondenter var enige med utsagnet i Bosnia-Herzegovina, og dermed minst indikasjon på ønske om uavhengighet, der kun 6.7% sa seg enige med utsagnet (Vratuša-Žunjić 1997).

I en annen undersøkelse foretatt i 1989 svarte 75% av befolkningen i Bosnia-Herzegovina at de var enige i påstanden: ”*Å splitte nasjonen er skadelig eller har ikke noe poeng*” (Gagnon 2004:40). En annen undersøkelse foretatt i de byene Banja Luka, Mostar og Sarajevo i mai 1990, viste at det store flertallet av urbane respondenter foretrakk å beholde Bosnia-Herzegovina innenfor den jugoslaviske

⁸ 12.8% var delvis eller totalt enige (Vratuša-Žunjić 1997).

⁹ 7.5% var delvis eller totalt enige (ibid).

¹⁰ 23.1% var delvis eller totalt enige (ibid)

føderasjon (ibid:43). Det var da også spesielt blant de unge og urbane i Bosnia-Herzegovina at man fikk en økende tilslutning til den jugoslaviske føderasjon og identitet opp gjennom hele 1980-tallet (ibid:41).

I hvilken grad gav befolkningen sin støtte til nasjonalistiske partier ved flerpartivalgene?

I 1990 vant de nasjonalistiske partiene frem i alle de tre republikkene Serbia, Kroatia og Bosnia-Herzegovina. Likevel indikerer ikke disse resultatene nødvendigvis at befolkningene støttet et nasjonalistisk partiprogram. En stor andel av den kroatisk, bosniske og serbiske befolkningen gav før valget uttrykk for støtte til personer de oppfattet som å være for liberale reformprogrammer og et samlet Jugoslavia. V.P Gagnon (2004) påpeker at holdningsundersøkelser foretatt før valget viser en sterk støtte til den føderale statsministeren Ante Marković og den føderale regjeringen (SIV) som (i alle fall tilsynelatende) var for reform og et samlet Jugoslavia. Dessuten viser han at de partiene som åpenlyst fremmet nasjonalistiske og konservative politikk faktisk gjorde det dårlig i valget.

Undersøkelser fra mai og juni 1990 viser at 51% av respondentene i Kroatia var helt enige og 38% var delvis enige i Ante Marković holdninger. 70% svarte at de anså SIVs reformprogram som den riktige løsningen for å få landet ut av krisen. Likevel vant Franjo Tudjman og hans nasjonalistiske parti HDZ valget samme år. Dette må sees i sammenheng med deres kampanjestrategi som fokuserte på trusselen fra Beograd og behovet for en ny kurs etter 50 år med kommuniststyre, og ikke minst valgsystemet (Gagnon 2004:47-48). HDZ fikk mindre enn halvparten av landets stemmer, men på grunn av valgsystemet medførte dette at partiet fikk en absolutt majoritet i parlamentet (*Sabor*) (Silber and Little 1996:90). HDZ fikk dermed 67.5% av setene i parlamentet med bare 41.8% av stemmene (Gagnon 2004:48). Dessuten fikk det mest ekstreme nasjonalistiske partiet (HSP) i Kroatia liten oppslutning og en gjennomsnittlige støtte på mellom 5 og 10% i meningsmålinger (ibid:footnote 47). Heller ikke det serbiske demokratiske partis (SDS) arm i Krajina (der det serbiske opprøret kom i 1991) gjorde det spesielt bra og fikk bare en håndfull av stemmene (Silber og Little 1996:95). Nærmere halvparten av serberne i Kroatia stemte på det

---

reformerte kommunistparti (som var vennligstilte ovenfor serbere), mens bare 13,5% stemte på det serbiske nasjonalist parti (Gagnon 2004:35)

Før valget var støtten til Ante Marković og SIV sterk også i Serbia. I en holdningsundersøkelse fra 1990 svarte 44% av respondentene i Indre Serbia (inklusive Vojvodina og Kosovo) at de var helt enige og 41% at de var delvis enige med Marković politikk. I Vojvodina var tallene henholdsvis 54% og 35% (ibid:45). Likevel vant det ledende kommunistparti (SPS) frontet av Slobodan Milošević valget i 1990. Videre fikk de mer ekstremistiske partiene som serbiske radikale parti (SRS) kun 2% av stemmene. En mulig forklaring er at Milošević frontet en anti-nasjonalistisk valgkampanje som fremmet forsoning og samarbeid. Valgsystemet medførte dessuten, på samme måte som i Kroatia, at SPS fikk en uforholdsmessig stor andel av setene i parlamentet i forhold til stemmer. Mye tyder på at Milošević manipulerte både systemet og befolkningen på en udemokratisk måte både under valgene i 1990 og senere. Utfordreren i 1992, Milan Panić, som i utgangspunktet fikk mer enn halvparten av stemmene i følge valgdagsmålinger utført utenfor valglokalene (*exit polls*), fikk for eksempel ikke mer enn 35% av stemmene i følge ”offisielle” tall fra regjeringen (ibid:46-47 + fotnoter).

Bosnia-Herzegovina var den republikken med flest tilhengere av en samlet føderasjon, og støtten til Marković var større her enn i de andre republikkene. Undersøkelser foretatt på midten av 1990 tallet viste at 72% var totalt enige med Markovićs holdninger og 22% delvis enige. 93% uttrykte tillitt til Marković og hans parti (ibid:42). Dessuten kom Bosnia-Herzegovina senere i gang med å opprette et flerpartisystem enn i de andre republikkene. Faktisk støttet 74% av den bosniske befolkningen regjeringens avgjørelse om å *ikke* opprette nasjonalt baserte partier i en meningsmåling foretatt våren 1990 (før valgene) (ibid:49). En annen meningsmåling foretatt på 14 forskjellige steder i Bosnia-Herzegovina våren 1990 viser at 71% var i mot dannelsen av nasjonal opposisjon og nasjonale partier i Bosnia-Herzegovina (ibid:43). Valget i 1990 var dessuten mest sannsynlig udemokratisk og hele 25% av stemmene gitt ble erkjent ugyldig (ibid:49). På samme måte som i Kroatia og Serbia

minimaliserte systemet setene som ble vunnet av ikke-nasjonalistiske partier som Det kommunistiske reformparti og Ante Marković parti. Disse partiene vant over 30% av stemmene i 20 valgdistrikt, men fikk likevel ingen av setene her. De nasjonalistiske partiene fikk derfor en større andel av seter i parlamentet enn det de fikk stemmer til og dermed en disproporsjonal innflytelse (ibid:50).

2) Kroatiske, bosniske og serbiske orienteringer til det politiske systemets output:

Meningsmålinger som undersøker hvor respondentene følte størst ulikhet, kan si noe om i hvilken grad respondentene føler seg ulikt behandlet eller diskriminert. Det vil si i hvilken grad de er fornøyd/misfornøyd med det politiske systemets resultater. For oppgaven er det mest interessant om respondentene følte seg (u)likt behandlet i forhold til andre nasjonaliteter (etniske grupper), fordi dette kan gi en viss indikasjon på i hvilken grad respondentene var blitt påvirket av den negative politiske utviklingen. Videre kan spørsmålet også si noe om holdninger til de som sitter med den politiske makten.

På hvilke områder er følelsen av sosiale ulikheter størst

I en meningsmåling fra mai/juni 1990 ble respondenter i Kroatia spurt om hvor de følte at ulikhetene var størst i føderasjonen. 21% svarte at de følte størst ulikheter i forholdet mellom den politiske makten og den vanlige borger, 19% svarte i forhold mellom rik og fattig, mens bare 16% svarte i relasjonene mellom de ulike nasjonaliteter og 16% i relasjoner mellom republikker. Dette var på en tid da Milošević og hans allierte i et par år hadde forsøkt å fremprovosere konflikt og vold i Kroatia (Gagnon 2004:38). At flest respondenter følte at ulikheten var størst mellom personer med makt og vanlig borger, kan indikere en ubalanse i det politiske maktforholdet. Derimot var oppfatningen om etnisk diskriminering ikke spesielt stor.

En lignende undersøkelse ble foretatt i Serbia. På spørsmålet om hvor de følte mest ulikheter i Jugoslavia svarte 21% av de serbiske respondenter i indre Serbia i forholdet mellom de ulike republikkene, 21% i forholdet mellom mennesker med politisk makt og vanlige borgere, 15% i forholdet mellom rike og fattige, 14% i

forholdet mellom ansatt og arbeidsledige, og 13% i forholdet mellom de ulike nasjonalitetene (ibid:45). Den største ulikheten med de kroatiske respondentenes svar er oppfatningen av forholdet mellom republikkene. Tallene tyder på at serbiske respondenter følte sin egen republikk diskriminert i større grad enn de kroatiske respondentene. Derimot følte også her relativt få seg diskriminert (lite ulikheter blant nasjonaliteter) og mens holdningene til den politiske makt var mer negativ (større ulikheter).

I den samme type undersøkelsen foretatt i Bosnia-Herzegovina på midten av 1990-tallet rangerte bosniske respondenter følelsen av ulik behandling som følgende: 23% av respondenter svarte i forholdet mellom de ulike republikkene, 18% i forholdet mellom mennesker med makt og den vanlige befolkningen, 14% i forholdet mellom de med arbeid og arbeidsløse, 13% i forholdet mellom de ulike nasjonalitetene, og 13% i forholdet mellom rike og fattige (ibid:42-43). Mønsteret er likt som i de to andre republikkene med henhold til ulikheter i forholdet mellom makt og vanlig befolkning (relativ stor), og ulikheter i forholdet mellom nasjonaliteter (relativ liten). Verdt å merke seg er den relativt høye andelen som svarte at de oppfattet ulikheter i forholdet mellom republikkene. Dette i en republikk der store deler av befolkningen følte stor tilhørighet til føderasjonen.

3) Kroatisk, bosnisk og serbisk orientering om forholdet mellom de ulike etniske gruppene.

Holdningsundersøkelser knyttet til forholdet mellom de ulike etniske gruppene kan gi en indikasjon på i hvilken grad de serbiske og kroatiske elitene greide å skape en splittelse i befolkningen. Dette kan gi oss en indikasjon på om samfunnet var begynt å bli tilstrekkelig polarisert til at nye uavhengige politiske enheter kunne dannes, og om miljøet nå var preget av frykt og mistenksomhet.

Holdninger ovenfor blandende ekteskap:

Vera Vratuša-Žunjić (1997) finner i sin analyse at det eksisterer en signifikant sammenheng mellom respondentenes nasjonale tilhørighet og deres villighet til å inngå ekteskap med medlemmer av en annen nasjonalitet. Hun finner at blant alle

nasjonalitetene i det tidligere Jugoslavia var verken serbere, kroater eller bosniske muslimer spesielt negative til slike ekteskap, men de var heller ikke blant de mest positive¹¹. Av serbere, kroater og muslimer var serbere de som var mest tolerante i forhold til blandende ekteskap (appendiks, tabell 1). 69.2% av de serbiske respondenter svarte ikke eller lite viktig¹² på spørsmålet om *”hvor viktig for deg personlig er den nasjonale tilhørigheten ved valg av ektefelle”*. Av de kroatisk respondenter svarte 65.9% at nasjonalitet ved valg av ektefelle ikke var viktig eller mindre viktig¹³. De muslimske respondentene var mer skeptiske, men likevel svarte 59.6% ikke eller lite viktig¹⁴ (Vratuša-Žunjić 1997). En undersøkelse fra Bosnia-Herzegovina november 1989 viser at 80% av bosniske serbere, 77% muslimske bosniere, og 66% bosniske kroater svarte negativt på spørsmålet om etnisitet burde bli tatt hensyn til ved valg av ektefelle (Gagnon 1989:40). Her må man se motstanden til blandede ekteskap i lys av religion, og da den muslimske tro (Vratuša-Žunjić 1997). Det går derfor mest sannsynlig et skille mellom muslimer sterkt knyttet til tradisjoner og urbane kosmopolitiske muslimer.

Samtidig er det forskjell på de etniske nasjonalitetene som bor innenfor den tilhørende republikks grenser og de som lever som minoritet i en annen republikk. Generelt sett er respondenter som lever som demografisk minoritet i en gitt republikk/provins mer positive til at ektefellen har en annen nasjonalitet, enn de som lever som lokal majoritet¹⁵ (appendiks, tabell 5). Kroatisk respondenter i Bosnia-Herzegovina (28.8%) og muslimer i Serbia (46.4%)¹⁶ utgjorde unntakene til denne generelle reglen. Dette er grupper som lever som demografiske minoriteter og som samtidig svarte ja på at ektefellens nasjonalitet var veldig viktig i to ganger så mange av tilfellene som respondentene med relativ eller absolutt demografisk majoritet

¹¹ Albanere, makedonere og slovenere var mest negative til blandede ekteskap, mens ungarere og jugoslaver var minst negative (Vratuša-Žunjić 1997).

¹² 31.4% svarte middels eller veldig viktig (Vratuša-Žunjić 1997)

¹³ 33.8% svarte middels eller veldig viktig (ibid)

¹⁴ 40% svarte middels eller veldig viktig (ibid)

¹⁵ For eksempel valgte kun 3.3% av serbere i Kroatia det mest negativ svaralternativet, noe som er fem ganger så sjeldent som kroater i Kroatia (17.5%) og mer enn seks ganger sjeldnere enn serbiske respondenter i Serbia (20.0%)(ibid)

¹⁶ Sammen med serbere i Montenegro og Albanere i Montenegro og Makedonia (ibid)

innenfor republikken. Dette kan være både et positivt uttrykk for et ønske om å bevare egen nasjonal identitet og/eller et negativt tegn på ekskluderende holdninger (Vratuša-Žunjić 1997).

Følelsen av sikkerhet i relasjoner med andre nasjonaliteter:

Vera Vratuša-Žanjić (1997) undersøker respondentenes holdninger til etniske strukturer i respondentenes nærmiljø. Hun bruker en undersøkelse fra 1989-90 der respondenter ble gitt spørsmålet: ”*Er du enig, og i hvilken grad, med følgende utsagn: En person kan kun føle seg trygg når hun/han lever i et miljø der ens egen nasjonalitet utgjør en majoritet*”. Hun finner en sammenheng mellom respondentenes nasjonalitet og deres tendens til å knytte (u)sikkerhet til sosiale miljø dominert av andre nasjonaliteter, og identifiserer forskjeller mellom serbiske, kroatiske og muslimske respondenter. Muslimer var i minst grad enige med utsagnet, henholdsvis 13.1% (78.2% uenige), mens 39.4% serbere (52.2% uenige) og 27.2% kroater (65.6% uenige) sa seg enige med utsagnet (appendiks, tabell 2). Sammenlignet med den betydning respondentene la på ektefellens nasjonalitet var alle respondenter med unntak av muslimer mer bekymret for den etniske sammensetningen av nærmiljøet enn for hvilken nasjonalitet ektefellen hadde¹⁷ (Vratuša-Žanjić 1997).

Sett i forhold til republikk er det stor forskjell i det totale antall respondenter som sa seg enige i utsagnet. Bare 10.7% av bosniske respondenter var enige mens hele 47% av de serbiske var enige. Kroatia ligger i mellom på 24.4% (appendiks, tabell 5). I likhet med spørsmålet om ektefelle sa respondenter som levde som minoritet i mindre grad seg enige med utsagnet enn de som levde som majoritet. For eksempel svarte 9.7% av serbere i Kroatia og 12.8% kroater i Vojvodina at de var enige med utsagnet, til sammenligning med 50.6% serbere i Serbia og 29.9% kroater i Kroatia. Derimot var dette ikke tilfellet for muslimer. 16.7% av de kroatiske og 24.6% av de

---

¹⁷ Heller ikke albanere var mer bekymret for nærmiljøets etniske sammensetning enn ektefellens nasjonalitet (Vratuša-Žunjić 1997).

serbiske muslimene var enig med utsagnet, mens bare 9.9% av de bosniske muslimene var det (appendiks, tabell 5) (ibid).

Det er her en forskjell mellom hvordan befolkningen oppfattet forholdene i nær miljøet og hvordan de oppfattet forholdene på det føderale plan. Følelsen av sikkerhet var som oftest sterkere i de nære relasjoner. I en holdningsundersøkelse foretatt i 1989 ble respondenter i Kroatia bedt om å karakterisere forholdene i sine egne samfunn. 66% av de kroatiske og 72.1% av de serbiske respondentene oppfattet relasjonen i eget samfunn som veldig bra eller hovedsakelig bra¹⁸. Samtidig oppfattet 77.6% av alle respondenter i Kroatia forholdet mellom nasjonaliteter i Jugoslavia generelt som veldig eller for det meste dårlig (Gagnon 2004:36).

En lignende undersøkelse foretatt i Serbia i 1990 svarte bare 20% av respondentene i indre Serbia at relasjonen mellom etniske grupper i egen republikk var bra, 20% tilfredsstillende og hele 55% dårlig eller veldig dårlig. Dette reflekterer mest sannsynlig hvordan de fleste serbere oppfattet Kosovo som en del av Serbia og forstod situasjonen der som problematisk (godt hjulpet av serbiske mediers negative dekning av konflikten) (ibid:44). I Vojvodina derimot svarte 41% at de oppfattet forholdene som bra, 36% tilfredsstillende og bare 15% dårlig eller veldig dårlig (ibid:44). På spørsmålet om *”hvor føler du at det er størst ulikheter i Jugoslavia”* svarte flest respondenter i indre Serbia i forholdet mellom individuelle republikker (21%), mens svaret i relasjonene mellom ulike nasjonaliteter kom på femte plass (13%)¹⁹ (ibid:45).

En undersøkelse fra Bosnia-Herzegovina foretatt i november 1989 viser at 80% av den generelle befolkningen forstod de interetniske relasjonene i det lokale samfunn som positive, og 66% forstod forholdene i Bosnia-Herzegovina som de mest stabile i føderasjonen (ibid:40). I mai og juni 1990 svarte 90% at de oppfattet forholdene som bra i deres lokalsamfunn (4% dårlig). Et noe lavere antall 56% oppfattet nå

---

¹⁸ 8.7% kroatiske og 3.5% serbiske respondenter svarte veldig dårlig eller hovedsakelig dårlig (Gagnon 2004:36).

¹⁹ 21% i forholdet mellom individuelle republikker, 21% i forholdet mellom folke med makt og vanlige borgere, 15% i forholdet mellom rike og fattige, 14% i forholdet mellom arbeidsløse og de med arbeid (ibid:45)

situasjonen som tilfredsstillende i republikken som helhet (16% dårlige) (ibid:41). I en undersøkelse foretatt på midten av 1990-tallet ble bosniske respondenter spurt om hvor de oppfattet ulikheter i som størst. 23% svarte i forholdet mellom republikkene mens bare 13% svarte i forholdet mellom de ulike nasjonalitetene²⁰ (Gagnon 2004:42).

Mulighetene til å oppnå full tillitt mellom nasjonalitetene

Ved å vurdere graden av tillit mellom de ulike nasjonalitetene kan man få et innblikk i respondentenes orienteringer ovenfor muligheten til å etablere relasjoner mellom de etniske gruppene fri for all mistanke. Vera Vratuš-Žanjić (1997) tolker en undersøkelse der respondentene ble spurt om å vurdere utsagnet: ”*Godt samarbeid kan realiseres mellom nasjoner, men full tillit kan aldri etableres*”. Hun finner en mindre sammenheng mellom nasjonalitet (nasjonale tilhørighet) og tillitt enn ved spørsmål om ektefelle og etnisk sammensetning av nærmiljøet, men mener tallene likevel er brukbare. Sammenlignet med holdninger overfor blandede ekteskap og følelsen av sikkerhet, er det her ikke et like stort spenn mellom de nasjonaliteter som var mest enige med utsagnet²¹, og de som var minst enige²². Likevel var muslimer noe mindre negative enn serbere og kroater. 40% svarte at de var enige, mens tallet var henholdsvis 56.8% og 52.1% for serbere og kroater (appendiks, tabell 3). I forhold til republikk var 60.4% enige med utsagnet i Serbia, 49.7% enige i Kroatia, og bare 39.6% enige i Bosnia-Herzegovina (appendiks, tabell 5) (ibid).

Det var heller ikke like stor forskjell mellom de som lever som minoritet og de som lever som majoritet. Det vil si at også demografiske minoriteter gav noe uttrykk for at full tillit ikke kunne etableres. For eksempel var både serbere og til en viss grad kroater tilnærmet like negative til muligheten for full tillit som muslimer i Bosnia-

---

²⁰ 23% så størst forskjeller i forholdet mellom republikker, 18% i forholdet mellom mennesker med makt og vanlige borgere, 14% i forholdet mellom ansatt og arbeidsledige, 13% i forholdet mellom nasjonaliteter og 13% i forholdet mellom rike og fattige (Gagnon 2004:42).

²¹ Slovenere, albanere og makedonere mest enige med utsagnet ”*godt samarbeid kan realiseres mellom nasjoner, men full tillitt kan aldri etableres*”(Vratuš-Žanjić 1997).

²² Muslimer minst enige med utsagnet ”*godt samarbeid kan realiseres mellom nasjoner, men full tillitt kan aldri etableres*” (ibid).

Herzegovina. Det samme gjaldt for muslimer i Kroatia og kroater i Kroatia. Her var dessuten serbere, en demografisk minoritet, *mindre* skeptiske enn de to andre folkegruppene (appendiks, tabell 5) (ibid). Dette kan tyde på at den fantes en generell følelse av at full tillit (og ikke bare samarbeid) ikke var mulig i føderasjonen som helhet. Dette bør sees i sammenheng med den økende konflikten mellom republikkene.

En stagnert demokratisk politisk kultur

Fikk sammenbruddet og regimeendringen en effekt på den politiske kulturen i Kroatia, Serbia og Bosnia-Herzegvoina? På 70-80-tallet så det ut som om de liberale og demokratiske bevegelsene var på fremmarsj i Jugoslavia. I forhold til andre østeuropeiske kommunistiske land, var føderasjonen relativ åpen og tolerant. Blant annet hadde landet et tilsynelatende stort mangfold i media. På mange måter var deler av det jugoslaviske samfunn, som i Kroatia og Serbia, på vei mot en mer demokratisk politisk kultur. Fra å være inndelt i relativ uavhengige politiske enheter knyttet til og styrt av tradisjonstro autoriteter under det ottomanske riket, ble landet styrt av et autoritært enevelde med lojalitet til en mektig leder, Tito. På 80 tallet derimot gjennomgikk føderasjonen endringer som åpnet for et mer demokratisk politisk system med et rullerende føderalt styre og større politisk deltagelse blant befolkningen (blant annet den liberale reformbevegelsen). Et politisk system der det finnes tegn til økende deltagende politisk orientering i deler av befolkningen, mens resten av befolkningen beholder en passiv lojalitet til de autoritære strukturer, kaller Almond og Verba (1989) for *parochial-participant*. Dette er en usikker overgangsfase og istedenfor ytterligere fremgang, ble utviklingen i føderasjonen reversert og landet delt inn i mindre og i realiteten igjen autoritære politiske enheter. Sett i lys av politisk kulturteori ble spiren til utviklingen av en mer deltagende politisk kultur, hindret av de konservative kreftene og deres nasjonalistiske retorikk.

Som vist over hadde befolkningene i Serbia, Kroatia og Bosnia-Herzegovina ikke-nasjonalistiske politiske holdninger og støttet generelt sett liberale og demokratiske reformer. De viste en relativ høy grad av toleranse ovenfor andre nasjonaliteter

innenfor de nære sosiale omgivelser, som ekteskap og bomiljøet. Den vanlige befolkningen var heller ikke for en splittelse av føderasjonen, spesielt ikke i Bosnia-Herzegovina. Likevel, holdningsundersøkelsene fra 89-90 viser tegn til økende følelse av konflikt mellom i republikken. Dessuten viser populasjonsforflytningen tegn til migrasjon mot "hjemrepublikkene". Dette kan tyde på at man på det føderale nivå hadde en økende polarisering av republikkene, og at de politiske elitenes kamp for uavhengige politiske enheter hadde fått en viss effekt også på befolkningens forhold til nasjonaliteter i andre republikker.

Bosnia-Herzegovina

Bosnia-Herzegovina blir gjerne sett på som et mini-Jugoslavia, sammensatt av de tre hovednasjonalitetene, muslimer, kroater og serbere, og hvor ingen av gruppene hadde absolutt majoritet før krigen. Viste holdningsundersøkelsene fra 1989-90 tallet tegn på at republikken stod i fare for å tippe over i voldelig konflikt? Vera Vratuš-Žanjić (1997) anser spørsmålet: *"I hvilken grad er du enige i utsagnet: Blant nasjoner kan man oppnå godt samarbeid, men ikke også full tillit"*, som et relativt reliabelt instrument for å måle grad av gjensidig ekskludering mellom medlemmer av ulike etniske grupper. Unntakene fra de generelle tendensene i tilknytning til dette spørsmålet kan indikere hvor det fantes spenninger mellom respondenter med ulik nasjonalitet problemområdene i Jugoslavia befant seg. Dessuten oppfatter hun unntakene til regelen om majoritet og minoritetsholdninger som relevant indikasjon på latente interetnisk fremmedgjøring og konflikt. Hovedregelen er at minoriteter viser mindre tegn til ekskluderende holdninger enn etniske grupper som utgjør en demografisk majoritet.

De klareste tegnene på forestående konflikt fantes i Kosovo der andel som var enige i at full tillitt ikke kan opprettes var relativt høy (60.4%). Mer talende er tallene som viser at serbere i Kosovo, en demografisk mindretallsgruppe, nå for første gang i langt større grad var mer enige i at full tillit ikke kunne oppnås, enn både serbere i Serbia og albanere i Kosovo (appendiks, tabell 5) (Vratuš-Žanjić 1997). Både litteratur og rapporter styrker denne konklusjonen. Området var sterkt preget av

politisk konflikt og gjennomgikk perioder med direkte fysiske sammenstøt mellom de etniske gruppene.

Holdningsundersøkelsene viser derimot ikke lignende tendenser i Bosnia-Herzegovina (appendiks, tabell 5). Befolkningen her var i mindre grad enig med stereotypier, eksemplifisert ved holdninger til blandende ekteskap, sikkerhet i nærmiljøet og behovet for en uavhengig nasjon og ikke minst ovenfor holdninger til tillit. Bosniske respondenter var i langt mindre grad skeptiske (39.6% enige) til at full tillitt kunne opprettes enn respondenter i Serbia (60.4%), og relativt mindre enn i Kroatia (49.7%). Selv om det ikke fantes noen absolutt majoritet i Bosnia-Herzegovina, kan man også her bruke unntak til majoritet/minoritetsregelen som tegn på mulig konflikt. Den demografisk minste gruppen i republikken var bosniske kroater. 43.9% av disse var skeptiske til at full tillitt kunne opprettes, mens 53.9% kroatisk (katolske) respondenter i Kroatia var skeptiske. Serbiske bosniere utgjorde en større andel. Av disse var bare 39.5% skeptiske, mens 62,6% av der serbiske (ortodokse) respondentene i Serbia var det. Bosniske muslimer utgjorde den største andelen. 39.6% av de bosniske muslimene var skeptiske, mens dette tallet var høyere både i Kroatia og Serbia der gruppen utgjorde en demografisk majoritet (ibid). På tross av at samfunnet viste noen tegn på problemer (sammen med hele føderasjonen) var den etniske distansen minst i Bosnia-Herzegovina (Gagnon 2004:40). Holdningsundersøkelsene ga ingen tegn til at republikken var på vei ut i voldelig konflikt. Likevel var det her den største humanitære katastrofen kom. Den multikulturelle republikkens positive sameksistens gjorde at det måtte harde tiltak til for å splitte den.

---

5. Folkemordet i Bosnia-Herzegovina

5.1 Bakgrunnsfaktorer

Historisk rivalisering

Det området vi dag kjenner som Bosnia-Herzegovina har opp gjennom historien stått i sentrum for flere av Europas politiske og ideologiske strider. Det være seg mellom Bysants og Roma, den vestlig baserte latinske kirke og den gresk ortodokse kirke, eller det habsburgske og det ottomanske imperiet. I 1878 annekterte det habsburgske riket området (formelt innlemmet i 1908), men kampen om retten til området fortsatte. Samtidig pågikk det en rivalisering mellom kroatisk og serbiske nasjonalistiske bevegelser (Judah 1997:91-94). For hver militære erobring og ditto endringer i økonomisk politikk og/eller skiftende diskriminerende strategi, fulgte en periode med storstilt migrasjon (Bringa 1995:12-13). Denne rivaliseringen og populasjonsforflytningene har satt et spesielt preg på området, og befolkning utgjør en sammensatt gruppe av ulike kulturer og tradisjoner. Av de seks republikkene (og to provinser) i den jugoslaviske føderasjon, var Bosnia-Herzegovina den mest etnisk sammensatte, og langt mindre preget av segregering og stillstand enn for eksempel Kosovo (Aarbakke 2002:68). I motsetning til i de andre republikkene var de etniske gruppene i Bosnia-Herzegovina for det meste jevnt fordelt utover området. Ingen av gruppene utgjorde en klar majoritet og det gikk ingen klare grenser mellom hver gruppes boområde (Bennett 1995:180).

Denne etniske og kulturelle overlappingen skapte et heterogent samfunn som vanskelig lot seg splitte i ulike etniske områder etter at føderasjonen falt sammen. Dette påvirket de konservative og nasjonalistiske partienes kamp for innflytelse over landområder. Likevel er ikke mangfold i seg selv en bakgrunnsfaktor for folkemord. Samfunnet må samtidig være preget av en form for konflikt supplert med diskriminering, ulik inkorporering i det politiske samfunn eller polarisering (jmfør

2.3). De to neste underpunktene understreker (sammen med punkt 4.3) hvordan disse forutsetningene *i utgangspunktet* ikke var tilstede i den bosniske republikk.

Den bosniske identitet

Bosnia-Herzegovina bestod opprinnelig av tre religiøse hovedgrupper muslimer, kroatisk katolikker og serbisk ortodokse kristne. Grunnlaget for denne strukturelle inndelingen ble lagt allerede under det ottomanske styre. Her styrte imperiet gjennom å overføre autoritet til selvstendige ikke-muslimske enheter, som alle var styrt av egne åndelige overhoder. Selv om den muslimske befolkningen stod direkte under imperiets styre, hadde også de stort sett uavhengige åndelige ledere på det lokale plan. Dette systemet skapte kollektive kulturelle identiteter basert på medlemskap i det religiøse samfunn, og ikke basert på for eksempel språk, felles territorium, oppfatningen av felles samfunn eller etnisitet. Mange av disse ulike religiøse gruppene delte faktisk språk, territorium, økonomi og til og med ofte landsbyer helt opp til krigen startet i 1992 (Bringa 1995:20-21).

Da det kommunistiske identitetssystemet ble innført, ble bosnierne tillagt etniske identiteter i tillegg til disse religiøse identitetene. Det opprinnelige ønske var egentlig å gjøre de bosniske muslimene til de første med en jugoslavisk identitet, det vil si at disse skulle bli det ”jugoslaviske folk” som følte tilhørighet til den jugoslaviske nasjon. På 60-tallet endret den politiske holdningen til nasjonalitetssystemet seg, og dermed også muslimenes status. I 1971 fikk muslimene anerkjennelse som en eget folk på linje med serbere og kroater. De tre religiøse gruppene ble nå delt inn i separate enheter med status som egne nasjoner. Den nasjonale identiteten fikk en sekulær betydning som spesielt var av betydning på det politiske (statlig og offentlige) nivå der kommunistiske ideologi hadde forrang framfor religion. I det sivile liv la befolkningen, spesielt på landsbygdene, vekt på sin opprinnelige religiøse og ikke-politiske identitet. Her var befolkningen i større grad delt inn i etnisk-religiøse samfunnsgrupper (ibid:8-10). Bosnia-Herzegovina bestod derfor av tre ulike nasjoner med ulik religiøs tilknytning, men kun av én nasjon når det gjaldt geografi,

---

språk, det sosiale liv osv. Samtidig utviklet det seg, spesielt blant muslimene, en relativt sterk tilhørighet til Titos multikulturelle Jugoslavia (ibid:23).

Forholdet mellom de etniske gruppene

Helt siden det ottomanske styre har forholdet mellom de tre religiøse hovedgruppene vært preget av en relativt høy grad av toleranse og harmoni (Cigar 1995:13-15). Bare etter det Habsburgske rikets sammenbrudd og de påfølgende krigene var området preget av kaos og frykt. Under Titos kommunistiske styre fant gruppene igjen frem til fredelig sameksistens (ibid:20). Selv om gruppene aldri ble fullt integrert i hverandres liv (kanskje med unntak av de store byene), levde de side om side og deltok ofte i hverandres sosiale ritualer (Bringa 1995:4).

Skillelinjene gikk derfor ikke opprinnelig mellom etniske grupperinger, men hovedsakelig mellom by/land og mellom religioner. Byene var kosmopolitiske, moderniserte og mindre religiøse mens landsbygdene var tradisjonelle, trosbaserte og mindre utviklet (Bennett 1995:182-183). De fleste, uansett gruppe og spesielt blant etterkrigsgenerasjonen, vedkjente seg både kulturelle likheter og ulikheter mellom folkegruppene. Identitet, spesielt for muslimene, ble faktisk formet av denne multikulturelle og multireligiøse sosiale orden (Bringa 1995:82-83). Meningsmålingene fra 80 og 90-tallet, som vist under punkt 4.4, understreker at *etnisitet ikke var en viktig skillelinje som opptok befolkningen*. Spesielt de unge hadde en positiv oppfatning av forholdet mellom de ulike etniske gruppene, og giftemål på tvers av etnisitet og barn med ulik etnisk tilhørighet var ikke uvanlig. I 1981 hadde 15.8 prosent av registrerte barn foreldre av ulik nasjonalitet (det vil si etnisitet) og 16.8 prosent giftemål var blandede (Gagnon 2004:40-42)²³. Slike tverretniske giftemål var en trend som i større grad fikk feste i moderniserte tettsteder og store

---

²³ I en undersøkelse svarte 81.6% av de spurte at de var enige i utsagnet: ”Jeg er en jugoslav og kan ikke prioritere følelsen av en annen tilhørighet”. Denne økende tilhørigheten kan knyttes til det økende antallet barn fra blandet ekteskap og derfor blandet nasjonalitet. Mot slutten av 80-tallet hadde ca halvparten av befolkningen i Bosnia-Herzegovina interetniske familierelasjoner (Gagnon 2004:42).

byer enn på landsbygdene (Bringa 2004:173), og reflekterer konfliktskillelinjene mellom by og land.

Det bosniske multikulturelle samfunn var ikke opprinnelig preget av den etniske lagdeling eller polarisering som man vanligvis forbinder med en folkemordsprosess (jamfør punkt 2.3). Samtidig påpeker både Fein (1993:89), Harff (2003:64) og Mann (1999:43-44) at dersom en dominerende kulturell, ideologisk, etnisk o.l. elites maktgrunnlag blir truet, kan dette utløse motreaksjoner fra elitens side (kan være alt fra undertrykkelse til folkemord). Det økende kravet om liberalisering og demokratisering i føderasjonen generelt og det fredelige multikulturelle og multietniske samfunn i Bosnia Herzegovina, utgjorde en stor trussel mot konservative og nasjonalistiske krefter. Deres motreaksjon var politisk homogenisering (jamfør punkt 4.2 og 4.3). Som det vil bli vist under, innebar krigsutbruddet ytterligere homogenisering. Dermed oppstod det miljø og den polariseringsprosessen som er nødvendig i en folkemordsprosess.

5.2 Utløsende faktorer

Krigen i Kroatia

Føderasjonens desintegrasjon og sammenbrudd utløste konflikt mellom de tidligere republikkene. I motsetning til i Slovenia resulterte dette i en blodig krig mellom serbere og kroater i Kroatia. En viktig årsak til dette var at Slovenia ikke hadde noen stor serbisk minoritet slik Kroatia hadde og derfor ikke var like interessant for Milošević og Serbia (Stoltenberg 1996:35). Det internasjonale samfunns diplomatiske tilnærming styrt av det normative prinsippet om nasjonal selvbestemmelsesrett, kan også ha fått en negativ effekt. Internasjonale ledere, den Europeiske Union, FN m.fl. fastholdt både Kroatias og Slovenias rett til uavhengighet (Woodward 1995:198). Dette på tross av at EUs fredsforhandler Lord Carrington og FNs generalsekretær Pérez Cuéllar advarte mot at dette ikke bare ville føre til føderasjonen sammenbrudd, men også øke sjansen for borgerkrig blant annet i Bosnia-Herzegovina (Stoltenberg

---

1996:37). På den ene siden svekket Vestens innblanding og fokus på nasjonal selvbestemmelsesrett de krefter som anså demokratisering og konsolidering av rettigheter som viktigere en uavhengighet. Kampen for å sikre internasjonal støtte kan ha medført at nasjonalistiske krefter ble styrket (Woodward 1995:198). På den andre siden hadde nasjonalisme allerede tatt over mye av styringen av føderasjonen. Det fantes ingen reell vilje til å inngå kompromiss eller finne frem til rettferdige løsninger som kunne forhindre krig (Judah 1997:178-180; Silber and Little 1996:kap14).

Krigen i Kroatia fikk en destabiliserende effekt på Bosnia-Herzegovina (Judah 1997:192), og svekket blant annet muligheten for dialog ytterligere (Aarbakke 2002:14-15) (jamfør punkt 4.3). Med føderasjonens fall brøt kommunikasjonen mellom de etniske gruppene fullstendig sammen. Grensene mellom de tidligere republikkene ble stengt, og mulighetene for å bevege seg på tvers av etniske skiller også innenfor grensene ble svært begrenset (Bryn m.fl. 2003:2). Krig som fenomen er dessuten en dehumaniserende faktor som ødelegger et samfunns eksistensgrunnlag og dets befolknings psyke (Bennett 1995:246). Voldelig konflikt er i det tjuende århundre den mest vanlige forløperen for folkemord (jamfør punkt 2.3)

Etnisk rensing preget krigen i Kroatia, både på serbisk og kroatisk side. Serberne brukte det som en strategi for å maksimere krigens effekt og tvinge den ikke-serbiske befolkningen vekk fra visse områder. Dette igjen utløste en økning av den kroatisk ekstremismen som hadde mange av de samme målene (ibid:167,170). Etter hvert som etnisk rensing ble "normen", ble det klart for vanlige kroater og serbere at de stod ovenfor mer enn en politisk konflikt slik som i Slovenia. Resultatet ble en massiv befolkningsutveksling mellom Serbia og Kroatia. Mennesker flyktet fra sine hjem, redde for hva naboene kunne komme til å gjøre (Judah 1997:284-285). Denne utviklingen satte uunngåelig nok sitt preg på de nærliggende områdene som Bosnia-Herzegovina. Den andre januar 1992 kom partene frem til en fredsavtale som satte en foreløpig stopp for krigen mellom Kroatia og Serbia. Det samme året brøt krigen i Bosnia-Herzegovina ut (Bennett 1995:172).

Det politiske og militære bosnisk lederskapet

Den autoritet som i klareste grad knyttes opp til et folkemord, er totalitære regimer styrt og overbevist av ekskluderende ideologier. Verken Slobodan Miloševićs styre i Serbia, Tudjman's styre i Kroatia eller Radovan Karadžićs styre i Republika Srpska passer tilsynelatende til slike beskrivelser. De hadde kommet til makten gjennom tilsynelatende demokratisk valg, og deres valgkamp var ikke preget av nasjonalistisk retorikk. Likevel var disse regimene bare tilsynelatende demokratiske og pluralistiske nasjoner. Det virkelige målet var politisk og sosial homogenitet. I deformerte og ustabile demokratier regimer der verken individets frihet eller eksistensen av sosial pluralisme blir verdsatt, skjer det gjerne graverende brudd på menneskerettigheter. All makt konsentreres hos staten, og visse minoriteter og/eller opposenter ekskluderes fra medlemskap i nasjonen (Linz 1996:192-193). Dette skjedde i Bosnia-Herzegovina der ledelsen, i likhet med i Kroatia og Serbia, utviklet sterke autoritære tendenser etter hvert som nasjonalistiske partier overtok makten. Det bosnisk-serbiske lederskapets og deres ønske om uavhengighet, makt og kontroll var en viktig utløsende årsak til at den voldelige konflikten fikk så drastiske konsekvenser.

Under forhandlingene om Bosnia-Herzegovinas fremtid, hadde SDS (*Srpska demokratska stranka* – Serbiske demokratiske parti) vært den sterkeste motstanderen av en uavhengig samlet republikk (Silber og Little 1995:205). Bosnisk-serbiske nasjonalistiske oppviglere hadde allerede arbeidet med å skape splid innen det bosnisk-serbiske samfunn, godt hjulpet av det serbiske hemmelige politiet (Bennett 1995:183). Taktikken var den samme som nasjonalistene i Serbia og Kroatia hadde brukt: Egge opp befolkningen gjennom å appellere til xenofobi og frykt (Judah 1997:199). SDS arbeidet hardt for å undergrave de bosniske institusjonene (Silber og Little 1995:212) og etter hvert som det ble klart at republikken løsrev seg, hentet også de frem skremselspropaganda. Det ble blant annet påstått at dersom de serbisk-dominerte områder ikke knyttet seg opp mot rest-Jugoslavia, ville de igjen bli satt under muslimsk styre. Dette ville bety et tilbakeslag for alt det serberne hadde kjempet og dødd for siden 1804 (serbiske uavhengighet) og faktisk så langt tilbake som til 1389 (tapet for den ottomanske invasjonen) (Judah 1997:199). På samme

---

måte som Serbia under Milošević fremprovoserte oppløsningen av Jugoslavia, tvang nå det bosnisk-serbiske lederskapet frem en splittelse av Bosnia-Herzegovina (Bennett 1995:183-184). Slik den politiske situasjonen var blitt, kunne muslimene ikke godta og utgjøre en minoritet i et serbisk styrt rest-Jugoslavia. Da forhandlingene falt sammen søkte de seg derfor mot uavhengighet (Bennett 1995:183-184). 8 april 1992 erklærer EU Bosnia-Herzegovina som uavhengig (Silber og Little 1995:222). Da hadde krigen allerede begynt.

Det er vanskelig å bevise at det bosnisk-serbiske sivile lederskapet bevisst og aktivt startet den prosessen som endte i de ekstreme massebordene sommeren 1992 og folkemordet i 1995. Det er mulig at de, i alle fall i begynnelsen, ikke hadde full oversikt over det omfang av etnisk rensing som foregikk under krigen. Blant annet er det mulig de ikke var klar over det antallet av konsentrasjonsleiere som fantes (ibid:251). Det lå heller ikke åpenbart i den øverste ledelsens politiske strategi et mål om eller en autorisering av fatal etnisk rensing. Derimot er det tilnærmet umulig at politikere som Radovan Karadžić var totalt uvitende, gitt omfanget av grusomheter (Judah 1997:231-233). Mest sannsynlig var de seg bevisst utviklingen av situasjonen hele veien. Hendelsenes forløp under selve krigen indikerer en toppstyrt ledelse med en planlagt og overordnet strategi, selv om det også forekom ukontrollerbare og sporadiske kamphandlinger (Cigar 1995:47-48).

Virkemidlene under krigen var alt fra deportasjoner og regelrett drap, til menneskeskapt hungersnød, sykdomsutbrudd osv. Målet var det samme, å endre den demografiske sammensetningen i området tilfordel for etniske serbere gjennom å skape uutholdelige forhold for ikke-serbere (ibid:53-60, Silber og Little 1996:245). I noen tilfeller var midlene ekstreme og mer et mål i seg selv. Øyevitner fra steder som Prijedor, Brčko (Brecko) og Bratunac har rapportert om både massakre og kampanjer av onde, bisarre og sadistiske drap på landsbyene. Selv om de verste grusomhetene, plyndringen og overgrepene mot befolkningen ble begått av serbiske militser og gerilja, indikerer utsagn at det bosnisk-serbiske militære lederskapet under ledelse av Ratko Mladić deltok direkte i den ekstreme etniske rensingen. I følge Simo Drljača,

politisjefen i Prijedor, ble alt som skjedde i hans område organisert av politiet som lå direkte under ministeriet i Pale og general Mladićs hær. Anklagene mot Mladić i Haag er basert på at det var han som beordret, og ikke bare tolererte, massakren av muslimske menn i Srebrenica i 1995 (Judah 1997:231, internet referanse 9).

Det bosnisk-serbiske militære lederskapets holdninger fikk stor betydning for det bosnisk-serbiske samfunn under selve krigen. Både fordi de benektet eksistensen av ekstrem etnisk rensing og folkemord og slik skjulte virkeligheten, og fordi anti-muslimske holdninger gjennomsyret hele det militære apparatet som brukte skremselsbilder, propaganda og stereotyper som krigsstrategi (Cigar:64-66). Det bosnisk-serbiske politiske lederskapets fornektende holdninger var også med på å legitimere krigens forløp og eskalering av grusomheter. Som den legale autoritet befalte de tillit og trofasthet fra sin befolkning ”under en vanskelig tid for nasjonen”. Dette gjorde at befolkningen igjen kunne henvise til den offisielle politikk som de så som sin ”borgerplikt” å følge, og slik fraskrive seg ansvar (ibid:64). Selv om det var det bosnisk-serbiske lederskapet som tok det avgjørende skrittet mot løsrivelse og deres militære som stod for den etnisk rensing, er det samtidig utenkelig at dette kunne ha blitt gjort uten Beograds opprinnelige erklærte støtte av serberes rett til å frigjøre seg og deres finansielle og militære støtte i begynnelsen av krigen.

Miloševićs støtte og den militære ubalansen

Dette samarbeidet skapte en militær ubalanse som gav de bosniske serberne overtaket i krigen, og som ble fatal for de bosniske muslimene. Under de tidligste forhandlingsforsøkene var det underforstått at dersom en krig skulle unngås måtte det eksistere en ”terrorbalanse” i regionen (Judah 1997:194). Da krigen utløstes var denne balansen tippet til fordel for militante serberne, hovedsakelig på grunn av Serbia støtte men også på grunn av Sikkerhetsrådets våpenembargo full av hull innført september 1991 (Bennett 1995:238).

Det samme året var serberne i Bosnia-Herzegovina blitt hemmelig bevæpnet av Serbia i tilknytning til krigen i Kroatia. For å unngå internasjonale sanksjoner og

represalier fra andre grupper, foregikk denne støtten i det skjulte. Milošević påstod derimot at det verken fantes militser fra Serbia som opererte i området eller serbiske militære offiserer var på noen måte involvert i krigen (Judah 1997:60; Cigar 1995:47-48). Den tidligere jugoslaviske hær, JNA, sin direkte involvering i den bosniske konflikten er et noe omstridt tema. Internt ble det utkjempet en maktkamp om armeens stilling etter føderasjonens sammenbrudd, og deler av offiser korpset var i mot den serbiske nasjonalismen (Silber og Little 1996:234). Likevel endte JNA med å bli en forlenget militær arm for Serbia. Under for eksempel okkupasjonen av Bijeljina og Zvornik i 1992 tyder det meste på at både JNA og serbiske paramilitære var involvert uten Izetbegovićs viten (ibid:114, 224-225). Den serbisk-bosniske armeen bestod dessuten av den delen av JNA som ble igjen i republikken da krigen brøt ut. (Judah 1997:230). Støtten fra Beograd styrket det bosnisk-serbiske militære betraktelig.

Ettersom ingen eksterne eller internasjonale krefter var villige til å involvere seg for å endre på denne ubalansen (Bennett 1995:180,245), ble det svært vanskelig om ikke umulig for spesielt muslimene å forsvare seg. I begynnelsen var også det bosnisk-kroatiske militære svakt, men de fikk etter hvert hjelp fra Kroatia. Den militære balansen jevnet seg ut etter 1992, men det var ikke før i 1995 at balansen tippet over til fordel for en kroatisk-muslimsk allianse. Forholdet mellom de serbiske lederne i Bosnia-Herzegovina, hovedsakelig Karadžić, og Milošević var da blitt konfliktfylt (begge ønsket å fremstå som "serbernes store leder"). De bosnisk-serbiske styrkene ble dermed overlatt til seg selv, og operasjon Storm lansert (Judah 1997:295-298). Dette viser hvordan det bosnisk-serbiske lederskapet var avhengig av Serbias støtte. Hadde Milošević kuttet denne støtten tidligere, kunne han ha presset dem til å oppgi sin politiske og militære strategi, og dette kunne ha forhindret eller stoppet den mest ekstreme etniske rensingen. Isteden fortsatte Milošević sin støtte helt til det bosnisk-serbiske lederskapet begynte å utgjøre en direkte trussel mot hans eget styre i Serbia (Cigar 1995:50). Da fredsforhandlingene mellom bosniske, kroatiske og serbiske ledere ble innledet i oktober 1995, ble Milošević invitert til Dayton som

fredsforhandler på vegne av serberene (Judah 1997:309). Noe det bosnisk-serbiske lederskapet ikke uten videre godtok.

Medias rolle

Mediene både i Kroatia og Serbia spilte som vist i punkt 4.3 en stor rolle under propagandakampanjene på sent 80 og tidlig 90-tallet, og også under krigen fikk de en avgjørende og utløsende rolle for utviklingen av konflikten. Krigene på Balkan er sånn sett kanskje det til nå mest overbevisende eksempel på medienes rolle i en moderne krig. De multietniske bosniske media var blitt holdt hardt nede av det kommunistiske lederskapet og var i realiteten splittet og ødelagt før krigen startet, med unntak av visse bosniske medier i Sarajevo. Flerpartiregjeringen som tok over etter valget brukte heller ikke bosnisk media på samme måte som i Serbia og Kroatia for å sikre støtte til den sektpregede nasjonalismen (*sectarian nationalism*). Regjeringen var uenig om alt, deriblant hvordan media skulle kontrolleres. Dessuten var det største partiet (musliske SDA) i økende grad imot denne formen for nasjonalisme. Det som var igjen av uavhengige medier var derfor i stor grad anti-nasjonalistiske. Derimot sørget serbiske media i samarbeid med bosnisk-serbisk media for å samkjøre dekningen av krigen²⁴ og påvirket dermed dets utfall. Hensikten var å legitimere krigen mot muslimer og kroater, mobilisere bosniske serbere og avlede oppmerksomheten til den serbiske opinion vekk fra intern politikken (Naughton m.fl 1994:263). I stor grad greide de å oppfylle disse målene.

Da konflikten begynte å eskalere flyktet eller deserterte et stort antall bosniske serbere for å unngå en innkalling til militære. Men med det hat politikere og media spredte og den frykt de skapte, tok flere serbere opp våpen i frykt for kroatiske og muslimske voldshandlinger eller i frykt for å ikke virke patriotiske nok (Judah 1997:193-196). Den politiske pressen fulgte i beste fall bare opp krigen med pro-serbisk dekning. I verste fall var de aktivt med på å skape den atmosfæren av frykt,

---

²⁴ HDZ styrt bosnisk kroatisk media greide også å spre nasjonalistisk propaganda, men Kroatias strategi ovenfor Bosnia var tvetydig pga. politiske ulikheter i den kroatiske befolkningen i Bosnia-Herzegovina (Naughton mfl. 1994:265).

ignoranse og hat som forblindet mange serbere (Naughton mfl. 1994:81). I Serbia var kun et fåtall av serbere før krigen overbevist om krigens nødvendighet (Judah 1997:193-196), men ved hjelp av media (som konsekvent unnlot å vise krigens realiteter) greide Milošević å pasifisere tvilerne (Naughton mfl. 1994:81,101) å snu motstanden mot han og SDS (ibid:263) - i alle fall for en stund.

Media var et redskap som ble brukt av nasjonalistene under dehumaniseringsprosessen og en aktør i seg selv. Reportasjer og bilder var med på å fremme myter og stereotyper som nørte opp under fordommer. Det ble for eksempel ”dokumentert” at muslimer hamstret hermetiske bokser som serbiske nyrer senere skulle bli lagret på. Disse skulle bli sent til Tyskland og Frankrike i bytte mot stridsvogner (Judah 1997:235). I blant annet Banja Luka ble bilder av serbere som hadde lidd en grusom død sirkulert for å understreke at serberne igjen var i krig med de ”grusomme tyrkerne”. Bosniske serbere ble oppfordret til ikke å vise nåde og kjempe til døden for å hindre utslettelse. Rensingen av den ikke-serbiske befolkningen var nødvendig for å beskytte serbere mot ”folkemordskampanjen” igangsatt av fundamentalistiske fanatikere og Ustaša-tillhengere - akkurat som under andre verdenskrig (ibid:204-205, 281-283). Mediepropagandaen medvirket til at det muslimske folk fikk avkledd sin menneskelige verdighet.

Manglende internasjonal intervensjon

De tiltak det internasjonale samfunn tok for å forhindre at krigen i Kroatia fikk spillover effekt på Bosnia-Herzegovina og senere forhindre en eskalering av krigen her, var ”for lite for sent”. Det kom aldri noen adekvat internasjonal reaksjon verken på JNAs angrep på Slovenia eller den etniske rensingen Kroatia, på tross av både fredsforhandlinger og nærvær av FNs fredsbevarende styrker. Dette kan ha gjort at Serbia vurderte at en eventuell internasjonal reaksjonen på krigen i Bosnia-Herzegovina ikke ville få fatale konsekvens (Cigar 1995:45-46; Harff 2003:64). De diplomatiske forhandlinger var heller ikke støttet av reelle trusler om militær tyngde nødvendig for å få en tilstrekkelig effekt (Bennett 1995:238; Woodward 1995:377).

Direkte tiltak tatt som sanksjoner, desintegrering av Jugoslavias tidligere marked, stopp i olje eksport og import osv. fikk en viss negativ effekt på Serbias økonomi, men var ikke nok til å ødelegge eller stoppe deres krigsmaskineri. Da Serbias økonomi til slutt falt sammen var dette i like stor grad det serbiske lederskapets skyld som sanksjonenes fortjeneste (Judah 1997:261-262). Den internasjonale strafferettsdomstolen (ICTY) som ble satt opp allerede etter massakrene i 1992 hadde jurisdiksjon til å dømme for folkemord (internet referanse 7), men fikk ingen forebyggende effekt. Domstolen overbeviste ikke majoriteten av serbere om at deres folk stod for de verste forbrytelsene, eller forhindret den de siste massakrene i Srebrenica i 1995. Isteden kan opprettelsen av domstolen og fokuset på Serbias forbrytelser ha forsterket deres følelse av å igjen bli gjort til syndebukker og nære opp under troen på en utenlandsk konspirasjon (Judah 1997:239).

Dessuten var avgjørelsen om å iverksette militære tiltak en lang og forsinket prosess. Allerede under beleiringen av Sarajevo diskuterte de vestlige lederne i USA og Europa om de skulle sette i gang et begrenset luftangrep mot serbiske posisjoner. Det amerikanske militære og CIA var skeptiske til slike tiltak, mens Europa var mer opptatt av å få frem humanitærbistand til Sarajevo (ibid:213). En reell militær intervensjon i regi av Natos luftstyrker kom ikke i gang før etter granatangrepet på en markeds plass i Sarajevo 1994, hvor på intervensjonen gradvis økte styrke. Den internasjonale opptrappingen og et stadig sterkere kroatisk militære, svekket serberne men gjorde samtidig Mladić mer nervøs og desperat (ibid:298-304).

På tross av flybombingen beleiret serberne den såkalt trygge enklaven, Srebrenica. Diplomatiske og politisk tegn fra både det internasjonale samfunn og fra regimet i Sarajevo kan ha gitt de bosniske serbernes (og kroatenes) styrker et inntrykk av at Srebrenica lå åpen for erobring. Amerikansk etterretning visste mest sannsynlig om Mladićs plan, men man forventet at en kroatisk ”moterobring” ville føre til brutal befolkningsutveksling og ikke en nedslakting av tusenvis av muslimske menn (ibid). Ut i fra den taktikk som hittil var blitt brukt, kan man spørre seg om man i alle fall burde ha overveid et slikt scenario. Også UNPROFOR (*United Nation Protection*

Force) var klar over at bosnisk-serbiske styrker ville forsøke angripe de trygge enklavene, men ble likevel overrasket da angrepet kom (Honig og Both 1997:175)

Selv om det internasjonale samfunn ikke forhindret Srebrenica, medvirket de til slutt til at de bosniske styrkene mistet overtaket. Da det ble klart at de bosnisk-serbiske militære ledene ikke ville underkaste seg fredsforhandlinger, på tross av påstått vilje på det politiske nivå i Serbia, ble det bestemt at en ny og mer storstilt NATO flykampanje skulle bli satt i gang. Dermed tippet den militære maktbalansen over til fordel for det kroatisk og bosniske militære. En sterkere internasjonal militær intervensjon tidligere kunne ha gjort større utslag og kanskje forhindret Srebrenica, men spørsmålet om en mulig effekt av internasjonal militær intervensjon er et vanskelig tema som ikke vil bli tatt opp i denne oppgaven. Det man kan si er at den vinglete internasjonale responsen forlenget krigen, og kanskje forsterket den (Judah 1997:298-304).

Kravet om uavhengighet

Etter hvert som krigen i Kroatia ble mer intens i 1991 og forhandlingene gikk i stå, økte det europeiske lederne presset på å få en fortgang i prosessen deriblant en anerkjennelse av Kroatia og Slovenia. EUs fredsforhandler Lord Carrington og FNs Generalsekretær Pérez de Guéllar, advarte sterkt mot en fortidlig anerkjennelse. Dette ville bety at også den bosniske ledelsen styrt av Alija Izetbegović måtte vurdere løsrivelse, noe som ville starte en borgerkrig. Etter hvert økte USA presset på en anerkjennelse også av Bosnia-Herzegovina. I løpet av 1991 ble nasjonene erklært selvstendige (Stoltenberg 1996:35-48). Det har blitt argumentert at den premature erklæringen av uavhengighet fra det internasjonale samfunn fremprovoserte krigen i Bosnia-Herzegovina. Radovan Karadžić truet tidlig med at han *kun* ville bygge en ny republikk dersom kroatene eller muslimene forsøkte trekke seg ut, eller om deres uavhengighet ble anerkjent (Judah 1997:202).

Det meste tyder likevel på at krigen ville kommet uansett. Slobodan Milošević og Franjo Tudjman diskuterte oppdelingen av Bosnia-Herzegovina bak ryggen på det

bosnisk-muslimske lederskapet allerede under krigen i Kroatia (ibid:174,198), og forhandlingene om hvilke områder som skulle tilfalle hvem varte helt opp til krigen startet i 1992 (ibid:201). Samtidig førte det bosnisk-serbiske lederskapet en politikk som tvang den bosniske regjeringen mot uavhengighet (ibid:198-199). Konflikten handlet derfor i like stor grad om uenighet rundt annektering av landområder, som om Bosnia-Herzegovinas uavhengighet. En internasjonal anerkjennelse kan dessuten ha gjort det lettere å igangsette en internasjonal intervensjon, når den først kom. Dersom republikken hadde blitt en del av rest-Jugoslavia, ville en intervensjon ha blitt ansett som å blande seg inn i Serbias indre anliggende (Cigar1995:45).

Et annet spørsmål er om Alija Izetbegovićs regjering kan lastes for utviklingen. I 1992 undertegnet Izetbegović, Karadžić og den bosnisk-kroatiske lederen Mate Boban, en prinsipperklæring i Lisboa. I følge denne erklæringen skulle Bosnia-Herzegovina forbli én stat der hver etnisk gruppe skulle få sine regioner med utstrakt selvstyre. Rett etterpå foretok Izetbegović en snuoperasjon etter løfter om en bedre avtale fra USA, tett etterfulgt av de kroatiske lederne (Stoltenberg 1996:38). Det er vanskelig å si hva som ville ha skjedd dersom Izetbegović hadde holdt seg til den opprinnelige planen om deling av Bosnia-Herzegovina, men mest sannsynlig ville det ikke fått noe stor effekt på verken republikken eller muslimenes skjebne. Forberedelsene til krig (bevæpning og planlegging) var allerede godt i gang. Den nasjonalistiske bevegelsens tro på serbisk renhet ville uansett ført til at muslimene ville blitt spesielt utsatt i et rest-Jugoslavia. Propaganda og dehumanisering hadde allerede stigmatisert muslimene, og presset på å emigrere ville blitt ekstremt (Cigar 1995:40-41). Etnisk rensing i form av tvungen forflytting ville derfor høyst sannsynlig ha forekommet uavhengig av løsrivelse.

5.3 Utviklingen i lys av politisk kulturteori

Før krigen var Bosnia-Herzegovina et samfunn preget av gjensidig toleranse og fredlig sameksistens (jamfør punkt 4.3), mens det ved krigens utbrudd gikk et tydelig skille mellom det serbiske og ikke-serbiske samfunnet (Silber og Little 1995:205-

206). Hvordan kan politisk kultur teori kaste lys over denne utviklingen? I følge Almond og Verba Civic Culture-teori vil en kultur preget av tillit, solidaritet og lojalitet til systemets spilleregler uavhengig av politiske forskjeller fungere som en buffer mellom individet og det politiske systemet. I en slik kultur vil befolkningens normer og holdninger for eksempel kunne påvirke politiske elitors evne til å mobilisere befolkningen i massesuggererende bevegelser (Almond og Verba 1989:357). *En slik buffer fantes ikke i det bosniske samfunn*. Samtidig viser politisk kulturteori hvordan påvirkningsforholdet mellom politisk kultur og system er gjensidig (jamfør punkt 3.2). Samtidig som befolkningens normer og holdninger påvirker det politiske systemet, påvirker også det politiske systemet gjennom en politiske eliten/autoritenes holdninger og normer, befolkningens politiske orienteringer. Dette var tilfellet i utviklingen av konflikten i Bosnia-Herzegovina, og var med på å tippe balansen mellom konflikt og konsensus over i konflikt.

Politisk normer og holdninger

Det bosniske samfunn hadde opp til krigen i betydelig grad vært preget av gjensidig tillit mellom de etniske gruppene, og en slags tro på en overordnet solidaritet skapt av tilhørighet til republikken, føderasjonen og kanskje aller helst til Tito (som vist i punkt 5.1). Overordnet solidaritet og tillitt er normer som er med på å sikre konsensus blant konkurrerende meningsbærere (Almond og Verba 1989:kap xiii), her i form av ulike etnoreligiøse kulturer. Likevel betyr ikke gjensidig toleranse og deltagelse i hverandres sosiale og økonomiske liv, nødvendigvis det samme som at det finnes en reell *politisk dialog*. Innføring av flerpartivalg i 1990 var tilsynelatende et slags første steg mot et mer demokratisk politisk styresystem som kunne åpne for befolkningens aktive deltagelse og dermed kontroll av autoritene. Men befolkningen var ikke lært opp i dette politiske systemets spilleregler. Derimot var de, som jeg nå skal vise, vant med et sterkt kontrollerende politisk system som forutsatte passiv lojalitet.

Helt frem til de demokratiske valgene i 1990 var Bosnia-Herzegovina styrt av et autoritært politisk ett-partsystem der politiske deltagelse forutsatte medlemskap og lojalitet til det kommunistiske parti. Republikken hadde rykte på seg (før valgene) for

å ha det mest undertrykkende av de kommunistiske regimene i Jugoslavia der hvert samfunn ble holdt nede etter tur. Etter Titos død og den påfølgende politiske krisen mistet kommunistene stadig mer makt, og forsøkte å opprettholde sin posisjon gjennom ytterligere undertrykkelse (Silber og Little 1995:207). Et slikt autoritært politisk system uten demokratiske kanaler fostrer ikke politisk deltagelse, men skaper isteden en avstand mellom det politiske system og den vanlige befolkningen. Den politiske deltagelsen sank da også i regionen istedenfor å stige som i andre områder (Malcolm 2002:210-211). Mens den negative økonomiske og sosiale utviklingen generelt forårsaket politisk aktivitet og demonstrasjoner, bar befolkningen i Bosnia-Herzegovina heller mer preg av å være desillusjonert. De stadige angrepene fra kroatisk og serbisk side, ført til at det heller ikke etter det kommunistiske partiets fall ble åpnet for en levedyktig opposisjon eller demokratisk dialog. Dermed ble det aldri etablerte et reelt alternativ til det autoritære system (Bringa 2004:191-192).

Da flerpartivalgene ble holdt i 1990, var republikken dårlig forberedt. Befolkningen var ikke vant med verken flerpartivalg eller politisk rekruttering på basis av medlemskap i ulike politisk partier. Hittil var folk blitt plassert i maktposisjoner ut i fra troskap til det kommunistiske parti og deres medlemskap i ulike etniske samfunn. Politisk partier var blitt dannet sent og lite var blitt investert i å utdanne folk og institusjoner. Befolkningen hadde derfor dårlig kunnskap om deres egen rolle i et demokratisk politisk system (Bringa 2004:175). Dessuten viste holdningsundersøkelsen at befolkningen ikke var spesielt positive til dannelsen av nasjonalt baserte partier (jamfør punkt 4.3). Dermed stemte de etter prinsippene om ett-partisystem der etnisitet utgjorde basisen for representasjon (ibid:190) og nasjonalistiske partier kom til makten. Dette må også sees i lys av hvordan partiene gikk til valg på påtatt anti-nasjonalistiske plattformer (jamfør punkt 4.3).

Den politiske kulturen, uten tradisjoner for demokratisk dialog og preget av politisk passivitet, var ikke tilstrekkelig sterk til å stå i mot den økende nasjonalistiske propagandaen som om til uttrykk i etterkant av valget og den påfølgende oppdelingen og homogeniseringen av nye politiske enheter. Dermed lå forholdene i større grad til

rette for de konservative og nasjonalistiske partienes autoritære og ekstreme politiske strategier (som vist i punkt 5.2). De å manipulere de eksisterende skillelinjene, skapte de nye identiteter basert på etnisitet og polariserte samfunnet.

Manipulering av opprinnelige skillelinjer

De ulike måtene å praktisere religion på og den ulike bruken av kulturell symbolikk hadde allerede skapte parallelle kulturelle og politiske enheter i Bosnia-Herzegovina. Med den nasjonalistiske retorikken som ble påført republikken av krefter i Serbia og Kroatia, ble disse enhetene etter hvert også konkurrerende (Bringa 1995:197). Denne økende konfliktfylte politiske atmosfære skapt av de konkurrerende nasjonalistiske ideologiene, tvang befolkningen til å forholde seg til et nytt sosiopolitisk rammeverk (Aarbakke 2002:68). Homogenisering av politiske områder medførte angrep på prinsippet om ”broderskap og enhet”, noe som svekket den sikkerhet og tillit som eksisterte mellom disse gruppene (Bringa 1995:10). De radikale tiltak som ble tatt, skapte nye konfliktskillelinjer langs etniske linjer. Som Giovanni Sartori (1969) viser, er det ikke bare konfliktskillelinjer i samfunnet som skaper politiske systemer. (konfliktskillelinjene uttrykkes da i inndelingen i partier). Det politiske systemet kan også føre til konfliktskillelinjer ved at politiske ledere bevist skaper dem, og etablerer partier på basis av dem.

Det nye sosiopolitiske rammeverket førte videre til en endring i gruppenes identitet. De bosniske ortodokse og katolske gruppene knyttet etter hvert sin kollektive identitet i større grad til *etnisitet*, henholdsvis til den serbisk og kroatisk nasjonalitet, og ikke til religion. Gruppene beveget seg derfor bort fra Bosnia-Herzegovina som sitt hjemsted. De bosniske muslimene hadde derimot ingen ekstern ”patron”. Hos denne befolkningen generelt (med unntak av byene) var den kollektive identiteten knyttet til deres kulturelle og historiske arv, deres moralske verdier og religiøse skikker, og dermed til den islamske religion (Bringa 1995:28-30). De følte seg ikke som en del av en verdensomspennende islamsk kollektivitet, som nasjonalistiske eliter anklaget dem for å være (jamfør neste punkt), men hadde en egen bosnisk-muslimsk identitet (ibid:197). Betegnelsen ’bosnisk’ skilte dem fra de andre

republikkene og nasjonene, mens 'muslim' skilte dem fra de andre religiøse samfunnene innenfor Bosnia-Herzegovina. I et sosiopolitisk miljø der krav om egen nasjonalitet i større og større grad ble knyttet til blod og opprinnelse (jamfør neste punkt), medvirket muslimenes avvikende fokus til at deres krav om nasjonalitet ble forstått som mindre legitim (ibid:28-30).

Dermed ble det skapt en inndeling i ulike nasjoner nå også i forhold til geografi, språk, og det sosiale liv. Ikke bare i forhold til religiøs tilknytning (ibid:10). De konservative og nasjonalistiske kreftene ødela slik ikke bare Titos multikulturelle Jugoslavia, men også det multikulturelle Bosnia-Herzegovina. Brudd på de relasjoner som tidligere har vært med på å skape en balanse mellom grupper er en variabel som kan være med på å anstifte en folkemordsprosess (Gellately og Kiernan 2003:12). Områdets sterkt sammenfiltrede karakter medførte at det måtte sterke virkemidler til for å bryte de bånd som knyttet befolkningen. Det er her den ekstreme serbiske nasjonalisme fikk stor betydning.

Den etnisk rensende nasjonalismens effekt

En ekskluderende ideologi er en kilde en og guide til legitimering i en folkemordsprosess. Slik ble den også brukt av den serbiske elite. Den sterke normative påvirkningen fra den nasjonalistiske ideologien undertrykket de interne betenkelighetene som kom, og skapte en atmosfære som gjorde befolkningen tilstrekkelig moralsk nummen (Cigar 1995:80-82). Den serbiske etnisk rensende ideologien var, og er, ikke en iboende kvalitet hos den jevne serber. Selv om den nasjonalistiske propaganda lenge hadde preget politikk og media (jamfør punk 4.2), var deres holdninger preget av en toleranse ovenfor andre nasjonaliteter (jamfør punkt 4.3). Da krigen brøt ut forsøkte dessuten mange bosniske serbere å flykte fra militærtjeneste. Det meste av den etniske rensingen ble dessuten utført av ekstremistiske grupperinger og geriljamilitser (som "Arkan"). Likevel ble den vanlige befolkningen etter hvert dratt med i krigens grusomheter, og i Serbia var det i begynnelsen av krigen lite reaksjon på rykter om grusomheter begått av egne styrker (Judah 237-238), der mediene hadde vært aktive i å forvrengte og/eller skjule krigens

virkelige utvikling. Nasjonalistisk ideologi fikk en betydelig effekt på utviklingen i samfunnet i Bosnia-Herzegovina.

Isreal W. Charny (1982) identifiserer underliggende mønstrene i mennesket, både individuelt og kollektivt, som gjør at vi blir dratt mot våre verste sider. Hans utgangspunkt er at disse destruktive kreftene er en iboende del av oss, selv om vi ikke er iboende "onde". En viss grad av aggresjon og selvforsvarsimpuls er nødvendig del av vår overlevelsesmekanisme. Samtidig er mennesket naturlig svake og sårbare, noe som blant annet gjør oss til flokkdyr. Gitt de rette kulturelle, historiske og politiske omstendighetene gjør dette at de fleste mennesker har et potensial for å bli folkemordseksekutører.

En av våre svakheter er at vi lett kan "miste oss selv til gruppen", det vil si at vi så sterkt ønsker å være en del av et samhold at vi undertrykker mye av vår egen vilje og lar oss lede av en sterk personlighet. Dette gjenspeiles i våre sosiale relasjoner der vi søker å tilhøre og passe inn i en gruppe (ibid:kap6). Andre svakheter er vår frykt for døden, for ikke å føle oss levende når vi lever, og vår tendens til å projisere svakheter og problemer over på andre i et slags egenlegitimert selvforsvar mot livets grusomheter (ibid:kap8 og 9).

"There are few human settings in which the device of projecting one's feared weakness into another is not encouraged, rehearsed, and reinforced. Apparently, the natural temptation for all of us to put onto someone else whatever we fear most in ourselves is enormous. Knowing how to select a scapegoat and how to unload our feared weaknesses onto another seems rooted in our very being."
(ibid:186).

Denne tendensen kommer til uttrykk i folkemordsprosess der overføringstaktikken blir brukt av grupper og/eller nasjoner ("projisering"). Ofrene blir knyttet til ting som har gått eller som går galt i samfunnet. Nasjonen eller gruppens reelle eller påståtte problemer knyttes til gruppen som dermed må fjernes for å bedre situasjon. Dette er en del av den dehumaniseringsprosessen som fratar ofrene deres verdighet og menneskelighet, og som muliggjør elimineringen av dem som gruppe. Folkemordsrelatert ideologi er et essensielt virkemiddel som spiller på menneskenes iboende disposisjoner, frykt og stereotypier. Dette gjorde den etnisk rensende

nasjonalisme, som spilte på den sårede nasjonalismen som allerede eksisterte i serbisk tradisjon og historie.

En forberedende fase er nødvendig for å ”klargjøre et samfunn” for utviklingen av folkemordsprosessen. For det første deles samfunnet inn i ”oss” og ”dem”. ”Vi” blir definert ut i fra ulikheter med ”de andre”, og dette kombineres med påstanden om ens egen overlegenhet. Den andre gruppen blir tillagt mindreverdige egenskaper og til slutt definert som umenneskelige. Her er det ideologien som formulerer ”fakta” og ”sannheter” (Charny 1982:324). Lenge før Jugoslavias sammenbrudd startet den serbiske nasjonalistiske bevegelsen å skille serbere fra ikke-serbere. Ved å vri og manipulere Balkans historie skapte det et bilde av det serbiske folk (både i og utenfor Serbia) som en historisk eksklusiv gruppe. Den vanlige serber skulle overbevises om sine egne og sitt folks overlegne dyder som mot, toleranse, ”lidende” tålmodighet, overlegne moral, kultur osv. Samtidig ble det påstått at serberne gjennom historien var blitt behandlet urettferdig, og det ble henvist til det opprinnelige Serbia som det ”hellige land” og serberne som ”det hellige folk” (Judah 1997:308-310; Cigar 1995:73-75).

Ikke-serbere derimot ble definert som mindreverdige og i verste fall umenneskelige. Negative stereotyper og myter om den muslimske befolkningen ble spredd til alle deler av samfunnet og ikke bare de politiske. En slik myte var påstanden om at muslimene enten var fremmede tyrkere eller forræderiske konverterte serbere som ikke hadde rett til egen nasjon eller identitet. En misvisende myte ettersom de bosniske muslimene i stor grad har sin opprinnelse i tiden før ottomanimperiet. Disse var verken kroatisk katolikker (kroatisk nasjonalisme brukte en lignende retorikk) eller ortodokse serbere, men slaver som ikke tilhørte noen av disse kirkene (Judah 1997:79). Balkans muslimske befolkning er en blanding av ulike etniske og religiøse grupperinger som over en tidsperiode på over tre århundre har bekjent seg til Islam, men beholdt tilhørighet til Balkan (Cigar 1995:14).

For det andre blir denne ”inn-gruppe” og ”ut-gruppe” klassifiseringen supplert med frykt. Her henspiller ideologien på befolkningens oppfatning om behovet for å

forsvare seg mot en ytre fare som truer gruppens eksistens, og på nødvendigheten av å angripe først for ikke selv å bli ”utryddet” (Charny 1982:324). Ofrenes nærvær i samfunnet defineres som en trussel mot ”inn-gruppens” eksistens. Et slikt trusselbilde ble etablert av serbisk media og politikere fra og med 80-tallet. Serberne ble karakterisert som et truet, spesielt utsatt og et bedratt folkeslag. Den jugoslaviske løsningen var en dårlig løsning som verken erkjente serbernes unikhhet eller deres rettmessige posisjon. Det var ikke serberne som utgjorde en trussel mot det jugoslaviske samfunn, men de andre som utgjorde en trussel mot serberne. Serbiske minoriteter utenfor den serbiske republikk, som for eksempel langs grensene mot Kroatia og Bosnia-Herzegovina, var spesielt utsatt. Nasjonalistisk propaganda og statskontrollerte media var full av reportasjer om det ”muslimske Ustašas” massakre av serbere under andre verdenskrig, og om faren for gjentakelse (Cigar 1995:34). Etter hvert økte fryktkampanjen i styrke. Det ble påstått at også krefter i det internasjonale samfunn arbeidet mot serberne. Serbernes frykt var heller ikke ubegrunnet. I likhet med kroater og muslimer, ble serbere utsatt for voldelig etnisk rensing i krigen. Alle de tre gruppene husket andre verdenskrig, og serberne husket Ustašas massakre på serbere (og muslimer) (jamfør punkt 4.1).

Den etnisk rensende ideologien var med på å forme den bosniske befolkningens bevissthet (Judah 1997:237-238). Selv om serbiske nasjonalistene ikke nødvendigvis ønsket eller kunne forutse folkemordet, skapte deres propaganda en atmosfære som i stadig økende grad ble preget av mistenksomhet og mistillit. De legal og institusjonelle strukturene utgjorde implementeringsorganet, mens nasjonalismen utgjorde det ideologiske rammeverket for den ekstreme etniske rensingen under krigen. Gjennom en langvarig holdningsdannende prosess ble befolkningen demoralisert nok til at den ekstrem rensingen kunne gjennomføres (Judah 1997:308-310). Taktikken holdt alle fall for en stund. Mot slutten av krigen økte anti-nasjonalistiske krefter igjen i Serbia og Milošević måtte trekke sin støtte fra de bosniske serberne. Dette sammen med internasjonal militær intervensjon endret forholdene i Bosnia-Herzegovina.

Politisk kulturteori om ideologiens effekt

Nye hendelser og nye ideologiske teorier påvirkes av den kumulative historiske hukommelsen til samfunnet. Elementer til stede i en slik "hukommelse" kan være måten et samfunn tidligere har reagert på vold og kriser på, dets tradisjon for frihet til å uttrykke seg eller undertrykkelse av denne retten, i hvilken grad samfunnet har akseptert mangfold eller fremmet homogenisering, og om man tidligere har stolt på demokratiske prosesser eller basert seg på streng autoritet for å holde farlige elementer i sjakk (Charny 1982:320). Samtidig kan nye ideologiske teorier påvirke samfunnets kumulative historiske hukommelse. Jamført politisk kulturteori er ideologier, som for eksempel nasjonalisme, gjenfødte eller revitaliserte kulturelle ordninger. Disse bruker både reelle og deformerte historiske tradisjoner og lignende til å forme eller omforme den politiske kulturs kollektive minne. Splittelse og konflikt forekommer der man har konkurrerende oppfatninger som fremmer motstridende forestillinger om det politiske samfunn (jamfør punkt 3.2).

Den etnisk rensende nasjonalismen formet den bosniske befolkningens kollektive kumulative historie og deres sosiale relasjoner som er opphav for deres politiske atferd og dermed den politiske kultur. Ideologien skapte splittelse i det bosniske samfunn mellom ulike oppfatninger og forestillinger både om historien og holdninger til den politiske kultur. Bosnia-Herzegovina hadde en tradisjon for å la separate samfunn vokse frem side om side mens de, i alle fall delvis, ble tillatt å dyrke frem egne identiteter. Den fundamentale forskjellen, men ikke konflikten, mellom de tre gruppene var oppfattelsen av historien. For eksempel så serberne den ottomanske tiden som okkupasjon, mens muslimene oppfattet det som en tid for dannelselse og fremgang for egen elite. Serbisk nasjonalisme (også til en viss grad den kroatisk og muslimske) var med på å omgjøre historisk uenighet til hat (Silber og Little 1995:209)

6. Konklusjon

Jeg har i denne oppgaven sett på folkemordsprosessen i Bosnia-Herzegovina i lys av politisk kulturteori. Gjennom å undersøke bakgrunnen for den jugoslaviske føderasjonens sammenbrudd og den påfølgende konflikt i Bosnia-Herzegovina, har jeg ønsket å vise hvilken betydning politisk kultur hadde for den negative utviklingen i republikken. Dette gjelder både hvordan mangelen på en demokratisk kultur generelt påvirket effekten av regimeskifte, og hvordan nasjonalistiske elitors propaganda påvirket den politiske kulturen i Bosnia-Herzegovina. Problemstillingen lød som følgende:

Hva er årsakene til at Jugoslavia falt sammen, og hvorfor endte kampene som fulgte med et folkemord i Bosnia-Herzegovina?

Kan sammenbruddet og den påfølgende utviklingen betegnes som en folkemordsprosess? FNs Folkemordkonvensjon krever at en handling må være bevisst og systematisk og ha til hensikt å ødelegge helt eller delvis en etnisk, religiøs, nasjonal eller rasebasert gruppe, for at det skal defineres som folkemord. Dette innebærer handlinger som å drepe medlemmer av gruppen, forårsake alvorlig legemlig eller sjelelig skade, beviste skapte levevilkår i den hensikt å ødelegge gruppen, påtvinge tiltak som forhindrer fødsler, eller tvangsoverføring av barn fra en gruppe til en annen.

Den serbiske etniske rensingen i Bosnia-Herzegovina fra 1992 til 1995 utviklet seg til å bli en planlagt, systematisk og rasjonell politisk strategi der målet var et utvidet og etnisk rent stor-Serbia, fri for alle muslimske komponenter. På tross av at det ikke nødvendigvis fantes en opprinnelig hensikt om å tilintetgjøre muslimene som grupper må den bosnisk-serbiske politiske ledelsen (så vel som ledelsen i Beograd) i det minste ha vært klar over at det bosnisk-serbiske militæres strategier (massedrap, legemlig skade som for eksempel tortur, bevist skapte levevilkår som for eksempel sult) ville med nødvendighet føre til at en "tilstrekkelig del" av den muslimske

befolkningen ble drept, tvangsflyttet eller påført en livssituasjon som truet deres eksistens.

Det fatale resultatet av det voldelige sammenbruddet var ikke en "uunngåelig" utvikling av et historisk hat, men heller ikke en plutselig og uventet hendelse. Det var en prosess som startet med disintegrasjonen av Jugoslavia, gikk over til å bli et voldelig sammenbrudd (krig), og tok til slutt form av ekstrem etnisk rensing i deler av territoriet. Det som i størst grad definerer denne prosessen som et folkemord, er den nasjonalistiske ideologi og den dehumaniseringsprosessen som denne ideologien skapte. Den anti-muslimske kampanjen definerte den muslimske befolkningen som en egen etnisk gruppe på bakgrunn av både etniske (politiske og biologiske) og religiøse karaktertrekk. Disse faktorene splittet befolkningene, opprettet "oss" og "dem" kategorier der "de andre" ble definert som en mindreverdige fiende, og skapte et samfunn preget av frykt og mistillit. Som vist i kapitel 2. er folkemord ikke en enkelt hendelse men en eskalerende *prosess* som har tilintetgjørelse som endepunkt. Hvorfor sammenbruddet endte i et folkemord må sees i sammenheng med dynamikken mellom de viktigste determinantene denne prosessen.

Føderasjonens sammenbrudd og regimeskifte

Den jugoslaviske føderasjon var basert på et kompleks og skjørt system avhengig av balansen mellom de føderale og nasjonale nivå. På den ene siden var føderasjonen basert på ideen om "slavisk enhet". På den andre siden anerkjente man at det eksisterte ulike etniske grupper, og at dette medførte et behov for separate enheter. Dermed bygde føderasjonen både på et forenende og på et splittende element. Dette paradokset viste seg i den stadig tilbakevendende konflikten mellom desentraliserende og sentraliserende krefter. En konflikt som skapte et press på de føderale strukturene og samholdet mellom de ulike republikkene. Så lenge Tito regjerte ble de sentrifugale kreftene holdt i sjakk av hans autoritære politiske system. Alle nasjoner trenger et samlende element. Det multikulturelle Jugoslavias identifiserte seg med symbolet Tito som ikke-religiøs og ikke-etnisk landsfader, og ble ikke minst holdt sammen av landets posisjon som "uavhengig buffer" mellom øst

og vest. Denne internasjonale statusen sikret landet en politisk pondus som garanterte internasjonale økonomisk bistand og en, falsk, økonomisk sikkerhet.

Med nedgangen i den internasjonale økonomien og endringene i den geopolitiske situasjon, mistet Jugoslavia både mye av sin politiske identitet og sine vitale økonomiske inntekter. Dette førte først og fremst til en økonomisk krise som forsterket den ulike økonomiske utviklingen innad i føderasjonen. Dermed økte den sosiale uroen og med dette presset på desentralisering av politisk og økonomisk kontroll. Den økonomiske krisen ble ledsaget av en politisk krise. Titos død etterlot et politisk maktvakuum der det utviklet seg en maktkamp mellom forkjempere og motstandere av reformer. Det undertrykkende systemet hadde kvalt all politisk opposisjon, noe som førte til at det ikke fantes noen naturlig arvtaker til Tito. Godt hjulpet av det internasjonale presset på økonomiske reformer og demokratisering, skapte dette et svakt føderalt lederskap som fikk problemer med å styre Jugoslavias utvikling.

Mangelen på reell politisk demokratisering forhindret utviklingen av demokratisk dialog og fredelige konfliktløsningsmekanismer. Isteden utartet maktkampen seg som en destruktiv konkurranse mellom republikanske ledere som kjempet for sine politiske og økonomisk posisjoner og for nye mindre homogene politiske enheter. Denne konkurransen ble preget av nasjonalistisk retorikk og aggresjon. Jeg har her valgt å legge fokus på betydningen av det serbiske politiske lederskapet og deres bruk av ideologi. Det vil si Milošević-regimets økende tilknytning til nasjonalistiske eliter, deres økende bruk av nasjonalistisk ideologi i politisk retorikk og deres strategiske støtte til serbiske ledere utenfor Serbia. I kombinasjon med regisserte sammenstøt mellom etniske grupper i strategiske områder, endret dette den politiske atmosfæren i føderasjonen. Etnisk og nasjonal konflikt erstattet problemene rundt manglende økonomisk utvikling og fokuset på reform av det politiske system. I denne atmosfæren ble det umulig for republikkene å fortsette forhandlingene, og landet ble splittet. Regimeskiftet etter Titos død og den politiske og økonomiske krisen, var den første kritiske fasen i utviklingen av konfliktprosessen.

Det var likevel ikke gitt at maktkampen også skulle bli så destruktiv som den ble i samfunnet generelt. Holdningsundersøkelser viser at befolkningene i Kroatia, Serbia og spesielt Bosnia-Herzegovina generelt oppfattet den etniske sameksistens som positiv. De var for økonomiske og politiske reformer og var opptatt av økonomisk sikkerhet, ikke nasjonal selvstendighet og selvhevdelse. Etter hvert som sammenbruddet syntes å være et faktum, forsøkte Kroatia og Serbia å kapre til seg mest mulig av den bosniske republikken. Den bosniske republikken med dens sterkt sammenfiltrede og multietniske befolkning og tradisjon for fredelig sameksistens, utgjorde en ekstra stor utfordring for de konservative og nasjonalistiske kreftenes ønske om etnisk rene områder. De ekstreme serbiske propagandakampanjene og dehumaniseringen av spesielt muslimene, utgjør den andre kritiske fasen i utviklingen av konfliktprosessen. Dehumanisering og polarisering er to viktige elementer i utviklingen av en folkemordsprosess.

Utviklingen av en folkemordsprosess

De serbiske nasjonalistiske og konservative kreftenes inntog i politikk og media, fikk stor betydning også for utviklingen i Bosnia-Herzegovina etter sammenbruddet. Deres bruk av ideologisk betingete retorikk og manipulering av etniske konflikten formet både den serbiske og bosniske befolkningens normer og holdninger før krigen brøt ut. I Serbia førte dette (og den direkte undertrykkelsen av politisk opposisjon) til at interne betenkeligheter ble kuet. I Bosnia-Herzegovina gjorde den stadig forverrede politiske og sosial atmosfæren befolkningen tilstrekkelig nummen for det kommende krigsforløpet. I denne krigen fulgte det bosnisk-serbiske politiske og militære lederskapet opp den politiske strategien som Milošević-fløyen hadde startet.

Den militære ubalansen ble avgjørende for utviklingen av selve krigen. Beograds ideologiske, finansielle og militære støtte til de bosnisk-serbiske styrkene gjorde dem overlegne. Samtidig forverret den internasjonale våpenembargoen situasjonen spesielt for det bosnisk-muslimske militære. Den militære overlegenheten gjorde at det bosnisk-serbiske militære fikk gjennomført mye av den etniske rensingen, hvis mål var å skape etnisk rene områder som skulle innlemmes i et nytt stor-Serbia.

Krigspropaganda fra serbisk media og fra bosnisk-serbiske politikere og militære sørget for å opprettholde de etniske motsetningene og konfliktlinjene gjennom krigen. Dessuten sørget propagandaen for å mobilisere de mer ekstreme elementene som gjennomførte de mest grusomme handlingene mot spesielt muslimene. Denne ubalansen varte helt til det internasjonale samfunn intervenerte, og en koalisjon av kroatisk og muslimsk styrke overtok kontroll. Resultatet var et krigsforløp preget av massakrering, voldtekt og tortur i et slikt omfang at man kan snakke om en folkemordsprosess.

Krig er en dehumaniserende faktor i seg selv, men det kritiske elementet i denne prosessen var den nasjonalistiske ekskluderende ideologien det politiske lederskapet, det militære og ikke minst media forfektet. Den propaganda de pøste ut i samfunnet formet det tidligere tolerante og fredelige samfunnet til et samfunn preget av ekstrem frykt, nød, og hat til andre etniske grupper. Samfunnet som tidligere hadde vært preget av sameksistens og integrasjon, ble polarisert inn i separate etniske grupper. Dette er en forutsetning for at et folkemord skal kunne igangsettes. De serbiske handlingene gikk ut over de rammene som tidligere hadde karakterisert deres og andre gruppers etniske rensing. Handlingene i 1992 og 1995 fikk et tydeligere ideologisk preg der en annen gruppe – muslimene – ble dehumanisert og tilskrevet umenneskelig og mindreverdige egenskaper. De serbiske lederne brukte dette som strategi i arbeidet for å rense områder som skulle bli forbeholdt deres egen gruppe. I denne atmosfæren eskalerte befolkningsrensingen fra etnisk rensing til folkemord.

Hvordan kan politisk kulturteori belyse dynamikken i utviklingen?

Før krigen var Bosnia-Herzegovina den mest harmoniske republikken i føderasjonen. Etnisk identitet var ikke én konfliktlinje i republikken. Skillelinjene gikk først og fremst mellom de ulike religiøse enhetene og mellom de moderniserte byene og de mer tradisjonelle landsbygdene. Bosnia-Herzegovina lot seg derfor ikke lett splitte fordi det ikke fantes etniske skillelinjer å splitte området langs. Da krigen startet i republikken hadde forholdet mellom de tre hovedgruppene endret seg, og det var nå skapt konfliktskillelinjer mellom de ulike gruppene som tidligere ikke hadde

eksistert. De ulike gruppenes identitet hadde endret seg fra å være knyttet til religion til å i stor grad være knyttet til etnisk herkomst. Atmosfære var endret fra sameksistens til etniske motsetninger. Både de sosiale og de politiske forholdene og den sosiale atferden var blitt endret. Den destruktive utviklingen, fra sammenbrudd til folkemord, kan belyses ved hjelp av politisk kulturteori. For det første kan teorien belyse hvordan den manglende demokratiske utviklingen og manglende kultur for demokratisk dialog fikk betydning for at regimeskifte endte i en voldelig konflikt mellom Kroatia og Serbia. For det andre kan teorien belyse hvordan politiske atferd hos bosniske befolkningen ble endret fra sameksistens til motsetninger.

I følge politisk kulturteori kan en demokratisk politisk kultur, en borgerkultur, være med på å takle og kontrollere interesserkonflikter og konfliktskillelinjer. En demokratisk kultur preges av fredelig konfliktløsning der frustrasjon og misnøye får utløp gjennom demokratisk dialog. Både Titos styre og de etterfølgende nasjonalistiske politiske elitene forhindret demokratisering og utvikling av en demokratisk kultur. Derfor manglet også den politiske dialogen som er nødvendig for å opprettholde balanse mellom konsensus og konflikt. Den kulturen som fantes kan derfor i større grad knyttes til det Almond og Verba kaller *subject-participant*-kultur. Det vil si en overgang fra en passiv politisk kultur der befolkningen er lojal til et autoritært styre, til en mer deltagende kultur der befolkningen aktivt søker å delta i politikken. Da de konservative og nasjonalistiske kreftene bombarderte samfunnet med propaganda og skapte nye etniske motsetninger, var de gryende demokratiske aspirasjonene ikke sterk nok. Befolkningen var fortsatt for passiv og affektiv til å stå i mot de konservative kreftene som dermed kvelte den liberal og demokratisk reformbevegelsen som var under utvikling, spesielt i Serbia men også i Kroatia.

Den politiske kulturen i Bosnia-Herzegovina bar spesielt preg av et passivt politisk engasjement og manglende opplæring i demokratiske spilleregler. Da krigen i Bosnia-Herzegovina brøt ut fikk den ekstreme politikken til den serbiske og bosnisk-serbiske politiske og militære eliten derfor større gjennomslagskraft, på bakgrunn av samme argumentasjon som over. Videre gikk nå den politiske eliten mer aktivt inn for å forme befolkningens normer og holdninger, noe som betydde at de også

---

påvirket grunnlaget for deres politiske atferd. Den serbiske ideologiske retorikk og manipulering av etniske konflikt formet både den politiske kulturen i det serbiske og i bosniske samfunn. I Serbia demobiliserte denne retorikken den politiske opposisjonen, mens dette pasifiserte det meste av befolkningen i Bosnia-Herzegovina mens en liten men viktig del ble mobilisert. Fokuset er her lagt på den endrede bosniske atferden og på betydningen av politiske elites effekt på befolkningens politiske kultur.

Den etnisk rensende nasjonalismen tippet den eksisterende balansen mellom konsensus og konflikt over mot konflikt. Splittelse og konflikt i et samfunn kan i følge politisk kulturteori være et uttrykk for konkurrerende politiske kulturer. Den ekskluderende ideologien nasjonalistene fremmet, utgjorde en ny politisk kultur som utfordret den eksisterende kulturen som var preget av fredelig sameksistens. I møte med den nye kulturen ble det skapt nye politiske konfliktlinjer og ny politisk identitet. Nå basert på etnisitet og ikke religiøs tilknytning. Nye konfliktlinjer førte til endrede sosiale relasjoner. Samtidig endret også den bredere konteksten, omgivelsene, seg. Sammenbruddet medførte at føderasjonen var blitt splittet i mindre politiske enheter eller grupper. Sammen påvirker disse faktorene i følge politisk kulturteori den sosial og politiske atferden. De sosiale enhetene, nå splittet i separate etnisk baserte nasjoner og ikke en "bosnisk nasjon", formet nye verdier og holdninger, nye tanke- og handlingsmønstre, og dermed en ny politisk atferd. Samfunnet var ikke lenger styrt av solidaritet, tillitt og tro på det føderale systemets spilleregler. Det var nå styrt av frykt for "andre", mistillit og behovet for å forsvare egen nasjons eksistens med voldelige midler. Så lenge nasjonalistisk retorikk opprettholdt en atmosfære av frykt og et polarisert samfunn, "legitimerte" denne passive underdanige atferden lederskapets krigshandlinger og etniske rensing. Manipuleringen av Bosnia-Herzegovinas politiske kultur kan slik være med på å belyse hvorfor konfliktprosessen tok steget over i en folkemordprosess.

Mulige svakheter ved teorivalget

Oppgaven knytter folkemordet i Bosnia-Herzegovina til begrepet politisk kultur. Det vil si at jeg knytter en faktisk hendelse til en teori som skal være med på å gi en forklaring på denne hendelsen. Men virkeligheten kan ikke uten videre presses inn i et teoretisk rammeverk. Dette har preget mitt arbeid med oppgaven, der jeg til tider følte jeg stod i fare for å manipulere empirien for å få den til å passe inn i valgt teori. Et problem har vært at Almond og Verbas bok *The Civic Culture* (1989) kun fokuserer på demokratiske kulturer, mens jeg ser på samfunn som jeg argumenterer for at *ikke* hadde demokratisk kultur. Av dette følger et annet problem: at jeg ikke har hatt gode nok indikatorer på hva slags samfunn og tilhørende politisk kultur som faktisk fantes i de samfunnene jeg har sett på. De holdningsundersøkelsene jeg har brukt er derfor ikke åpenbart relevante for sammenbruddet og dets utvikling. Dette er et metodologisk problem.

Politisk kulturteori er her ment å *belyse* utviklingen for dermed å gi oss en bedre forståelse av hva som skjedde. Med "å belyse" mener jeg at man ved å undersøke hvilke politiske orienteringene befolkningen hadde og fikk (endringene som skjedde) ved hjelp av politiske kulturteoris begrepsapparat, kan få en bedre forståelse for hvorfor de relevante politiske, militære osv lederne handlet som de gjorde (kort oppsummert brukte de politisk retorikk til å "stoppe" utviklingen av en demokratisk kultur). Det vil si at vi ved bruk av politisk kulturteori kan man bedre redegjøre for dynamikken mellom bakgrunnsfaktor – kultur – og utløsende årsak – mennesket. Spørsmålene som ble hentet fra holdningsundersøkelsen er ikke spesifikt rettet mot å undersøke politisk kultur. Likevel er disse ikke ment å gi et fasitsvar på den bosniske (samt kroatisk og serbisk) politisk kultur. De er i denne sammenheng ment å *beskrive en tendens* i et spesifikt samfunn (spesielt det bosniske samfunn men også i Kroatia og Serbia). En tendens som fikk betydning for hvilke politiske strategier deres ledere valgte.

Avsluttende betraktninger

Politisk kulturteori er et egnet analytisk virkemiddel for å undersøke konfliktprosesser, og dette er noe som bør utforskes ytterligere. Blant annet burde det utarbeides bedre indikatorer på 'politisk kultur'. Da vil man være bedre rustet i videre forskning som blant burde innebære feltundersøkelser og/eller lignende.

Av hensyn til oppgavens reliabilitet har jeg vært oppmerksom på skjevhet og subjektivitet i litteraturvalget. Derfor har jeg konferert med folk med stor kjennskap og kunnskap om området og konflikten. Dette har gjort at jeg har oppdaget at en del litteratur om utviklingen i det tidligere Jugoslavia til en viss grad er preget av en noe ubalansert fremstilling av skyld. Jeg har blitt mer oppmerksom hvordan vestlige medier og ofte forskere i stor grad overfokuserer på hva serbiske myndigheter og ekstremister begikk av grusomheter. Konflikten var et resultat av en komplisert dynamikk mellom flere parter, deriblant kroater, muslimer, serbere og ikke minst vestlige supermakter. Dette har fått meg til å vurdere min egen opprinnelige oppfatning av de ulike gruppenes rolle konflikten på Balkan.

Oppgaven viser at historien ikke hadde skapt et bosnisk samfunn der forholdene "lå til rette for" folkemord. Derimot måtte politiske eliter *skape* et samfunn som var tilstrekkelig polarisert nok til å splittes i mindre enheter. Dette innebar å endre den politiske kulturen og resultatet ble et samfunn preget av frykt, mistillit og i ytterste konsekvens hat. Denne utviklingen må reverseres og normer som solidaritet, gjensidig toleranse og fredlig konfliktløsning må reetableres for at befolkningen igjen skal kunne leve side om side.

Kildeliste

Bøker/artikler:

- Almond, Gabriel A, Sidney Verba (revidert utgave 1989): *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, new edition, Newbury Park, California: Sage Publications.
- Andresen, Anton Fredrik (1968): *Borgerånd (civisme) og politisk engasjement: en idehistorisk studie med særlig vekt på Montesquieu og Tocqueville*, del 1: fra Montesquieu til Benjamin Constant, Avhandling til magistergraden i statsvitenskap, Universitetet i Oslo, Oslo: UiO/Ustat.
- Bennett, Christopher (1995): *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences*, London: Hurst and Company.
- Bell-Fialkoff, Andrew (1996): Introduction: What Is Population Cleansing? I *Ethnic Cleansing*, Basingstoke: Macmillan.
- Bringa, Tone (1995): *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*, New Jersey: Princeton University Press.
- Bringa, Tone (2004): The Peaceful Death of Tito and the Violent End of Yugoslavia, i John Borneman (red) *The Death of the Father: An Anthropology of the End of Political Authority*, Oxford: Berghahn Books.
- Buergenthal, Thomas, Dinah Shelton, David Stewart (2002). *International Human Rights in a nutshell*. USA: West group.
- Chalk, Frank, Kurt Jonassohn (1990): *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies*. New Haven, Conn: Yale University Press.
- Charny, Israel W. (red.) (1999): *Encyclopaedia of Genocide*, Santa Barbera, California: ABC-CLIO.
- Charny, Israel W. (1982): *How can we commit the Unthinkable? : Genocide, the human cancer*. Boulder, Colo.: Westview Press.
- Charny, Israel W, Evin Staub (1999): Genocid as a Prosess, i Israel W. Charny (red.), *Encyclopaedia of Genocide*, 251-253, Santa Barbera, California: ABC-CLIO.
- Chirot, Daniel (2002). *Why Genocides? Are they more common now than in the past?* Paper
- Cigar, Norman (1995): *Genocide in Bosnia: The Policy of "Ethnic Cleansing"*, College Station, Texas: A&M University Press.
- Dahl, Ottar (1997): *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*, 2.utgave, 7.opplag, Oslo: Universitetsforlaget.

-
- Evans, Graham, Jeffrey Newham (1998). *The Penguin dictionary of international relations*. London: Penguin
  - Fein, Helen (1993): Accounting for Genocide After 1945: Theories and Some Findings, i *International Journal on Group Rights*, 1, 79-106.
  - Fein, Helen (1990): Genocide: a sociological perspective, i *Current Sociology*, 38:1 (spring), 1-126.
  - Foster, Charles R. (1982): Political Culture and Regional Ethnic Minorities, *The Journal of Politics*, Vol.44, No.2 (May 1982), 560-568.
  - Gagnon Jr, Valière Philip (2004): *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, Ithaca og London: Cornell University Press
  - Gellately, Robert, Ben Kiernan (2003): The Study of Mass Murder and Genocide, i Robert Gellately og Ben Kiernan (red.), *The Spectre of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective*, kap.1, Cambridge University Press.
  - Harff, Barbara (2003). *No Lessons Learned from the Holocaust? Assessing Risks of Genocide and Political Mass Murder since 1955*, American Political Science Review, vol. 97, No. 1 (February), 57-73.
  - Harff, Barbara, Tedd R. Gurr (1988): Toward Empirical Theory of Genocide and Politicide: identification and measurement of Cases Since 1945, i *International Studies quarterly*, vo.32 (September 1988), 359-371.
  - Harff, Barbara, Tedd R. Gurr (1998): Systematic Early Warning of Humanitarian Emergencies, i *Journal of Peace Research*, Vol. 35, No. 5 (September 1998), 551-579).
  - Hellevik, Ottar (1999): *Forskningsmetode i sosiologi og statsvitenskap*, Oslo: Universitetsforlaget.
  - Honing og Both (1997): *Srebrenica: Record of a War Crime*, USA: Penguin Book
  - Huttenbach, Henry (1988): Locating the holocaust on the genocide spectrum: Towards a Methodology of Definition and Categorization, i *Holocaust and Genocide studies*, 289-303, Great Britain: Pergamon Press3 (3).
  - Judah, Tim (1997): *The Serbs: History, Myth, and the Destruction of Yugoslavia*, New Haven and London: Yale University Press
  - Kiernan, Ben (2003): Twentieth-Century Genocides: Underlying Ideological Themes from Armenia to East Timor, i Robert Gellately og Ben Kiernan: *The Spectre of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective*, kap.2, Cambridge University Press.
  - Kuper, Leo (1981). *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven and London: Yale University Press.

- Kuper, Leo (1985). *The prevention of genocide*. New Haven and London: Yale University Press.
- Lang, Berel (1984-85): The Concept of Genocide i *The Philosophical Forum*. New York: The Forum XVI (1-2), 1-18.
- Lemkin, Raphael (1944): *Axis rule in occupied Europe: laws of occupation, analysis of government, proposals for redress*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Linz, Juan J (1996): Types of Political Regimes and Respect for Human Rights: Historical and Cross-national Perspectives, i (Red.) Asbjørn Eide og Bernt Hagtvet *Conditions for Civilized Politics: Political Regimes and Human Rights Compliance*, Scandinavian University Press, s177-222.
- Malcolm, Noel (2002): *Bosnia : a short history*, London : Pan
- Mann, Michael (1999): The Dark Side of Democracy: The Modern Tradition and Ethnic and Political Cleansing, *New Left Review*, I/235, mai – juni 1999, s18-45.
- Roberge, Marie-Claude (1997): *Jurisdiction of the ad hoc Tribunals for the former Yugoslavia and Rwanda over crimes against humanity and genocide*, International Review of the Red Cross no 321, p.651-664, [online] – URL: <http://www.icrc.org/Web/Eng/siteeng0.nsf/iwpList74/BCE64DA435EA9B5AC1256B66005B492D>
- Rummel, R.J (1999): The New Concept of Democide, i Israel W. Charny (red.), *Encyclopaedia of Genocide*, 18-23, Santa Barbera, California: ABC-CLIO.
- Rummel, R.J (1999): Power Kills, Absolute Power Kills Absolutely, i Israel W. Charny (red.), *Encyclopaedia of Genocide*, 23-34, Santa Barbra, California: ABC-CLIO.
- Sartori, Giovanni (1969): From the Sociology of Politics to Political Sociology, i Seymour Martin Lipsets *Politics and the Social Sciences*, side 65-100, New York: Oxford University Press.
- Selle, Per og Einar Berntzen (1991): *Politisk kultur: misjon og revolusjon frå Bremnes til Buenos Aires*, Oslo: Tano A.S.
- Silber, Laura og Allan Little (1996): *The Death of Yugoslavia*, London: Penguin Books
- Smelser, Niel J. og Paul B. Baltes (2001): *International Encyclopedia of the Social Behavioral Science*, Oxford: Elsevier Science Ltd.
- Sofos, Spyros A. (1996): Culture, Politics and Identity in Former Yugoslavia, i Brian Jenkins and Spyros A. Sofos (red.), *Nation and Identity in Contemporary Europe*, London and New York: Routledge.

- Stoltenberg, Thorvald (1996): *De tusen dagene: fredsmeklere på Balkan*, Gjøvik: Gyldendal Norsk Forlag A/S.
- Vratuša-Žunjić, Vera (1997): *National and Social Inclusion/exclusion in former Yugoslavia before the war of 1991*, The Third Conference of the European Sociological Association, University of Essex, UK, (30 juni 2005) (online) URL – <http://lgi.osi.hu/ethnic/relations/1/konpiter.html>
- Vratuša-Žunjić, Vera (1999): The Relationship between Confessional Belonging, Religious Self-Identification and Inter-ethnic Distance in former Yugoslavia at the End of the Eighties, i *The Scientific Journal Facta Universitatis*, Series: Philosophy and Sociology, vol.2, no.6, pp 113-133, University of Niš, (18 juli 2005) (online) – URL <http://facta.junis.ni.ac.yu/facta/pas/pas99/pas99-12.pdf>
- Waal, Ida (kommer): *Folkemord: en juridisk og politisk begrepsanalyse*, paper.
- Woodward, Susan (1995): *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington: The Brookings Institutions.
- Yin, Robert K. (2003): *Case Study Research: Design and Methods*, 3utg, Applied Social Research Methods Series, vol.5, Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- Østerud, Øyvind, Kjell Goldmann og Mogens N. Pedersen (2001): *Statsvitenskapelig leksikon*, 2.opplag, Oslo: Universitetsforlaget.

Hefter/Rapporter

- Aarbakke, Vemund (2002): *Mutual Learning, Facilitating Dialogue in Former Yugoslavia*, PRIO Report 2/2002, Oslo: Institute for Peace Research Institute
- Bryn, Steinar, Heidrun Sørli Røhr (m.fl.)(2003): *Nansen Network Annual Report: Interethnic Dialogue and Peace Building*, Nansen Network, Nansen Academy: Lillehammer, og PRIO: Oslo
- Oberson, Bernard (m.fl.) (2002): *ICRC International Humanitarian Law: Answers to your questions*, Geneve: ICRC productions
- Goldstone, Jack A., Ted Robert Gurr, Barbara Harff m.fl./et al/red. (2000). *State Failure Task Force Report: Phase III Findings*. McLean, VA: Science Applications International Corporation. (20 April 2004) (online) – URL <http://www.cidcm.umd.edu/inscr/stfail>
- Naughton, Ann (red.)(1994): *Forging War: The Media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina*, article 19, International Centre Against Censorship, Great Britain: The Bath Press, Avion

Internet referanser:

- Internet referanse 1: *Case concerning application of the convention on the prevention and punishment of the crime of genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia (Serbia and Montenegro))*, Provisional measures, order of 13 September 1993, (3. juni 2005) [online] – URL <http://www.un.org/law/icjsum/9328.htm>
- Internet referanse 2: *Racism, racial discrimination, xenophobia and all forms of discrimination: Written statement submitted by the Association for world education, a non-governmental organization on the Roster*, 29 January 1999. Economic and social council, 29 January 1999, UN: E/CN.4/1999/NGO/4 (1. oktober 2003) [online] – URL: <http://www.unhchr.ch/huridocda/huridoca.nsf/0/d658fc0180e5d98880256739003bdd30?OpenDocument>.
- Internet referanse 3: *Raphael Lemkin*, EuropaWorld, 22 June 2001, (25 mai 2004) [online] – URL <http://www.europaworld.org/issue40/raphaellemkin22601.htm>
- Internet referanse 4: *Konvensjon om forhindring og avstraffelse av forbrytelsen folkemord*, 1948, (20.mai 2004) [online] – URL <http://www.preventgenocide.org/no/konvensjon.htm>.
- Internet referanse 5: *Rape and abuse of women in the areas of armed conflict in the former Yugoslavia*, A/RES/50/192, 99th plenary meeting, 22 December 1995, General Assembly, Distr.General, (3 juni 2005) [online] – URL <http://jurist.law.pitt.edu/rape.htm>
- Internet referanse 6: *Røde Kors Folkeretts skole* (9.januar 2005) (online) – URL: http://www.redcross.no/article.asp?Leftmenu=inter_ideen&ArticleID=5140&Infogro upBID=2000025&dID=0&Rank=1 Leksjon 4. Hva er folkerett?
<http://www.redcross.no/Article.asp?ArticleID=5190>, Regler i krig
http://www.redcross.no/article.asp?Leftmenu=inter_ideen&ArticleID=3622&Rightmenu=i_h_ihr&Rank=2
- Internet referanse 7: *Statute of The International Criminal Tribunal for The Former Yugoslavia*, 1993, (6 juni 2005) [online] – URL <http://www.un.org/icty/legaldoc/index.htm>
- Internet referanse 8: *The International Military Tribunal Charter* (1946), [online] – URL <http://www.stephen-stratford.co.uk/imtcharter.htm>
- Internet referanse 9: *The Prosecutor of the Tribunal against Ratko Mladic; Amended Indictment*, The international Criminal Court for the Former Yugoslavia, Case No. IT-95-5/18-I, 2002, (14 juni 2005) [online] - URL <http://www.un.org/icty/indictment/english/mla-ai021010e.htm>

Appendiks

Table 1. Scaling of answer modalities to Question I:

"How much is for You personally important
the national belonging while choosing the spouse?"
- by nationality in entire former Yugoslavia

nationality	not important	little important	middle important	very important	
Rank	Ponder				scale score
count row % column %	1	2	3	4	
1. Albanian: 1181	58	33	100	966	3.63
100.0	4.9	2.8	8.5	81.8	
8.2	0.9	1.8	4.5	27.3	
2. Macedonian: 981	232	148	222	375	2.74
100.0	23.6	15.1	22.6	38.2	
6.8	3.4	7.9	10.0	10.6	
3. Slovenian: 1272	416	166	319	368	2.49
100.0	32.7	13.1	25.1	28.9	
8.8	6.2	8.9	14.4	10.4	
4. Muslim:: 1308	605	174	237	286	2.14
100.0	46.3	13.3	18.1	21.9	
9.1	9.0	9.3	10.7	8.1	
5. Montenegrin: 895	383	199	166	137	2.04
100.0	42.8	22.2	18.5	<u>15.3</u>	
6.2	5.7	10.6	7.5	3.9	
6. Croat: 2578	1387	312	392	480	1.98
100.0	53.8	12.1	15.2	<u>18.6</u>	
17.9	20.6	16.7	17.7	13.5	
7. Serb: 4804	2550	724	690	819	1.94

100.0 33.3	53.1 37.9	15.1 38.7	14.4 31.2	17.0 23.1	
8. Hungarian:158 100.0 1.1	114 72.2 1.7	21 13.3 1.1	8 5.1 0.4	12 7.6 0.3	1.44
9.Yugoslave 1003 100.0 6.9	841 83.3 12.5	79 7.9 4.2	40 4.0 1.8	39 3.9 1.1	1.27
Total:14438 100.0 100.0	6725 46.6 100.0	1873 13.0 100.0	2213 15.3 100.0	3544 24.5 100.0	2.16
Lambda	symmetric: .069; nationality dependent: .015; nat. indep: .136				
Cramer's V	.249				
Contingency Coefficient	.445				

Table 2. Scaling of answer modalities to Question III:

"Do You agree and to what extent with the statement:
A person can feel completely safe only when he/she lives in the milieu
where exists the majority of its nation's members?"
- by nationality in entire former Yugoslavia

nationality	completely and partially disagrees	not certain	partially and completely agrees	
Rank	Ponder			scale score
count	1	2	3	
raw %				
column %				
1. Albanian.: 118 100.0 8.2	152 12.9 2.0	181 15.3 14.4	848 71.8 15.6	2.59
2. Slovenian: 1272	351	114	803	2.35

100.0 8.8	27.6 4.5	9.0 9.1	63.1 14.7	
3. Macedonian: 981 100.0 6.8	407 41.5 5.3	82 8.4 6.5	492 50.2 9.0	2.09
4. Serb: 4804 100.0 33.3	2508 52.2 32.5	405 8.4 32.3	1891 39.4 34.7	1.87
5. Montenegrin: 895 100.0 6.2	513 57.3 6.6	78 8.7 6.2	304 34.0 5.6	1.77
6. Croat 2578 100.0) 17.9	1691 65.6 21,9	187 7.3 14.9	700 27.2 12.8	1.62
7. Hungarian 158 100.0 1.1	112 70.9 1.4	14 8.9 1.1	32 20.3 0.6	1.49
8. Muslim: 1308 100.0 9.1	1023 78.2 13.2	114 8.7 9.1	171 <u>13.1</u> 3.1	1.35
9. Yugoslave 1003 100.0 6.9	814 81.2 10.5	57 5.7 4.5	132 <u>13.2</u> 2.4	1.32
Total:14438 100.0 100.0	7728 53.5 100.0	1255 8.7 100.0	5451 37.8 100.0	1.84
Lambda	sym.: .076; nationality dependent: .000; nat. indep: .185			
Cramer's V	.225			
Contingency Coefficient	.363			

Table 3. Scaling of answer modalities to Question IV:

"Do You agree and to what extent with the statement:
 'Among nations good cooperation can be materialized
 but never also the complete trust'?"
 - by nationality in entire former Yugoslavia

nationality	completely and partially disagrees	not certain	partially and completely agrees	
Rank	Ponder			scale score
count	1	2	3	
raw %				
column %				
1. Albanian: 1181 100.0 8.2	163 13.8 3.3	188 15.9 11.3	830 <u>70.3</u> 10.5	2.56
2. Slovenian: 1272 100.0 8.8	179 14.1 3.7	177 13.9 10.7	903 <u>71.0</u> 11.5	2.55
3. Macedonian: 981 100.0 6.8	263 26.8 5.4	127 12.9 7.7	591 60.2 7.5	2.33
4. Serb: 4804 100.0 33.3	1557 32.4 31.8	517 10.8 31.2	2730 56.8 34.7	2.24
5. Croat: 2578 100.0 17.9	935 36.3 19.1	301 11.7 18.2	1342 52.1 17.0	2.16
6. Hungarian: 158 100.0 1.1	70 44.3 1.4	17 10.8 1.0	71 44.9 0.9	2.0
7. Muslim: 1308 100.0 9.1	627 47.9 12.8	158 12.1 9.5	523 <u>40.0</u> 6.6	1.92
8. Montenegrin: 895 100.0	447	81	367	1.91

6.2	49.9	9.1	<u>41.0</u>	
	9.1	4.9	4.7	
9. Yugoslave 1003	566	69	368	1.75
100.0	56.4	6.9	36.7	
6.9	11.6	4.2	4.7	
Total:14438	4893	1658	7874	2.20
100.0	33.9	11.5	54.5	
100.0	100.0	100.0	100.0	
Lambda	sym.: .025; nationality dependent:.001; nat. indep .060			
Cramer's V	.161			
Contingency Coefficient	.269			

Table 4: Scaling of answer modalities to Question V:

"Do You agree and to what extent with the statement:
 'Every nation must have its state?'"
 - by nationality in entire former Yugoslavia

nationality	completely and partially disagrees	not certain	partially and completely agrees	
Rank	Ponder			scale score
count	1	2	3	
raw %				
column %				
1. Albanian: 1181	61	117	1003	2.80
100.0	5.2	9.9	84.9	
8.2	0.6	8.2	28.1	
2. Slovenian: 1272	376	268	624	2.19
100.0	29.6	21.1	49.1	
8.8	4.0	18.7	17.5	
3. Macedonian: 981	584	100	297	1.71
100.0	59.5	10.2	30.3	
6.8	6.2	7.0	8.3	
4. Croat: 2578(100.0)	1703	280	595	1.57
17.9				

	66.1 18.0	10.9 19.6	23.1 16.7	
5. Hungarian: 158 100.0 1.1	115 72.8 1.2	14 8.9 1.0	29 18.4 0.8	1.46
6. Montenegrin: 895 100.0 6.2	653 73.0 6.9	92 10.3 6.4	150 16.8 4.2	1.44
7. Serb: 4804 100.0 33.3	3815 79.4 40.4	374 7.8 26.2	615 12.8 17.3	1.33
8. Muslim: 1308 100.0 9.1	1113 85.1 11.8	97 7.4 6.8	98 7.5 2.7	1.22
9. Yugoslave 1003 100.0 6.9	871 86.8 9.2	57 5.7 4.0	75 7.5 2.1	1.21
Total:14438 100.0 100.0	9439 65.4 100.0	1430 9.9 100.0	3564 24.7 100.0	1.59
Lambda	sym.: .110; nationality dependent:.041; nat.indep: .245			
Cramer's V	.318			
Contingency Coefficient	.482			

Table 5. Distribution of the extreme exclusionist oriented answer modalities to the questions No. I to No. V - by Republic/Province and by nationality

Sample rank	Question					
Republic./Province	No. I	No. II	No. III	No.IV	No.V	scale score*
Nationality	spouse	coworker	(in)	(mis)	nation	
raw %			security	trust	state	
index						

1. K&M: N=1032	82.8	53.3	71.7	69.6	84.7	
Albanian: 907 (100.0)	85.0 103	54.5 112	72.1 101	69.8 100	88.1 104	2.73
Serb: 90 (100.0)	70.0 85	48.9 1075	70.0 98	<u>71.1</u> 102	60.0 71	
Cramer's V	.160	.399	.080	.078	.237	
2. SLOVENIA: N=1395	26.7	65.1	60.9	70.6	48.7	
Slovenian: 1244 (100.0)	29.4 110	72.2 106	64.4 106	71.5 101	50.0 103	2.40
Croatian: 51 (100.0)	2.0 81	15.7 554	35.3 57	<u>72.5</u> 103	37.3 76	
Serb: 40 (100.0)	0.0	2.5 115	27.5 4.5	62.5 86	30.0 62	
Cramer's V	.188	.259	.141	.073	.135	
3. MACEDONIA: N=1288	47.4	41.0	55.1	64.9	40.4	
Macedonian: 945 (100.0)	39.6 83	35.2 128	51.2 93	60.4 93	31.2 77	2.17
Albanian: 226 (100.0)	<u>81.0</u> 171	<u>77.0</u> 568	<u>78.3</u> 142	<u>80.1</u> 124	<u>77.0</u> 191	
Serb: 25 (100.0)	20.0 42	12.0 358	36.0 68	48.0 74	16.0 42	
Cramer's V	.183	.362	.152	.134	.244	
4. MONTENEGRO: N=958	16.1	36.3	31.3	36.7	18.0	
Montenegrin: 757 (100.0)	15.2 95	39.0 114	33.8 108	38.6 105	17.0 95	1.82
Albanian: 36 (100.0)	<u>33.3</u> 205	<u>44.4</u> 2476	<u>41.7</u> 132	36.1 97	<u>69.4</u> 382	
Muslim: 63 (100.0)	12.7 79	34.9 1110	14.3 75	28.6 77	11.1 62	
Serb: 35 (100.0)	<u>31.4</u>	28.6	<u>40.0</u>	<u>48.6</u>	5.7	

	191	370	127	190	32	
Yugoslave: N=60(100.0)	13.3 83	6.7 83	6.7 21	13.3 37	10.0 56	
Cramer's V	.138	.426	.005	.182	.189	
5.CROATIA: N=2771	13.6	28.4	24.4	49.7	20.6	
Croat: 2030(100.0)	17.5 128	34.4 125	29.9 123	53.9 109	25.0 121	1.81
Serb: 361(100.0)	3.3 25	4.7 45	9.7 40	39.3 79	8.9 43	
Muslim: 42(100.0)	11.9 87	11.9 3033	16.7 67	52.4 107	11.9 60	
Yugoslav: 250(100.0)	0.4 3	21.2 262	7.6 31	30.0 61	8.0 39	
Cramer's V	.146	.189	.149	.219	.140	
6.SERBIA**:N=3320	20.4	31.0	47.4	60.4	14.3	
Serb: 28279(100.0)	20.0 98	32.6 112	50.6 107	62.6 104	14.9 70	1.80
Montenegrin: 77(100.0)	19.5 96	27.3 378	40.3 87	<u>63.6</u> 104	<u>15.6</u> 109	
Muslim: 179(100.0)	<u>46.4</u> 228	8.4 1111	24.6 52	42.5 70	12.3 85	
Yugoslav: 160(100.0)	6.9 33	24.4 208	31.9 67	48.8 81	6.9 48	
Cramer's V	.116	.148	.119	.098	.055	
7.VOYVODINA:N=1282	9.0	16.1	26.9	51.1	8.6	
Serb: 796(100.0)	11.2 125	17.3 139	31.3 116	56.7 111	7.3 85	
Hungarian: 138(100.0)	8.7 96	13.0 37	21.7 81	44.9 88	<u>18.1</u> 204	(1.55)
Croat: 78(100.0)	9.0	14.1	12.8	34.6	<u>9.0</u>	

	100	902	48	67	105	
Yugoslaves: 170(100.0)	2.9	<u>18.8</u>	21.2	40.6	<u>7.6</u>	
	32	159	78	79	89	
Cramer's V	.166	.169	.105	.115	.119	
8. B&H: N=2392	16.0	11.7	10.7	39.6	6.7	
Muslim: 995(100.0)	18.6	7.5	9.9	39.3	5.4	1.62
	116	142	93	100	81	
Serb: 630(100.0)	11.7	7.5	12.5	39.5	5.2	
	73	164	117	100	78	
Croat: 399(100.0)	<u>28.8</u>	<u>16.3</u>	<u>15.3</u>	<u>43.9</u>	14.5	
	180	261	143	111	216	
Yugoslav: 337(100.0)	2.4	<u>22.3</u>	4.2	36.5	4.5	1.40
	15	122	39	92	66	
Cramer's V	.163	.118	.075	.070	.102	

* Synthetic scale score for respondents of each nationality is calculated by summing up their scale scores obtained in the sample for entire former Yugoslavia (see Tables 1-5) and divided by 5.

In Table 9 it is written near the respondents affiliated to nationalities that are the most concentrated in respective R/P and therefore influence the most (except Hungarians) the average results in particular R/P..

**Central Serbia; Provinces Kosovo and Metohiya and Vojvodina not included.